

ԿԱՐՆՈ ՍԱԼԴՈՒԽՅԱՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՏՈՂՄԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Բազրատույնյաց թագավորութեան անկումից հետո Հայաստանը
ենթարկվեց սելջուկ թյուրքերի ավերիչ արշավանքներին, որի հետևան-
քով փոխվեց ավատական իշխանությունների պատկերը Հայաստանում,
քանզի այդ ժամանակվանից առավել մեծ տարածություն էին զբաղեց-
նում մահմեդական ամիրությունները:

ԺԲ դարի սկզբին Հայաստանի հյուսիսում իրենց գոյությունը պահ-
պանել էին Տաշիր—Ձորագետի և Սյունյաց թագավորությունները, Խա-
չենի իշխանությունը և այլ մանր հայկական իշխանություններ: Հա-
րավային Հայաստանում կային Տարոնի Թոռնիկյանների և Վասպուրա-
կանի Խեղենեկյան Արծրունիների իշխանությունները:

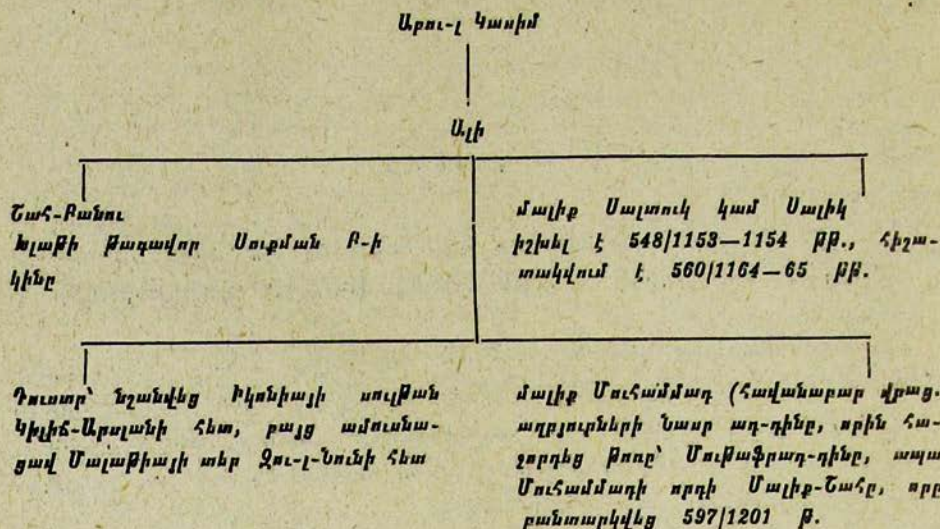
Հայաստանի այլ մասերում կաղմավորվել էին մահմեդական ամի-
րություններ, որոնց պատմությունը սերտորեն կապված է Հայաստանի
այդ ժամանակաշրջանի պատմության հետ: Այդպիսի միավորներից էր
Կարնո Սալդուխյանների ամիրությունը:

Կարնո սալդուխյան ամիրության վերաբերյալ պատմողական աղբ-
յուրների տեղեկությունները սակավ են: Հայաստանի տարբեր վայրերում
պահպանված վիմագիր, և, մասնավորապես, արաբերեն արձանագրու-
թյունները լրացնում են այդ բացը և լուսաբանում ամիրության ժամա-
նակագրության, տոհմաբանության և քաղաքական պատմության մի
շարք հարցեր:

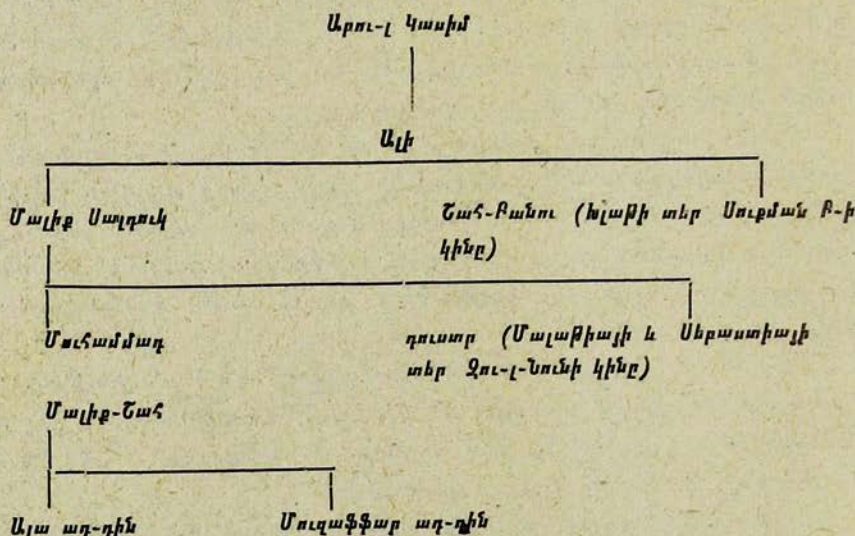
Կարնո Սալդուխյանների ժամանակագրության և ամիրության կազ-
մավորման հարցերով զբաղվել են մի խումբ հետազոտողներ՝ Մ. Դեֆ-
րեմերին, Ա. Բեյգուն, Ե. Ցամբաուրը, Մ. Կիրզիօղլուն, Կ. Կահենը,
Ֆ. Սումերը, Ս. Բոռնազյանը և ուրիշներ:

Ի մի բերելով եղած նյութերը առաջին անգամ արևելագետ Մ. Դեֆ-

րեմերին կազմել է Կարնո Սալդուխյանների նախնական տոհմածառը¹, որի մեջ բացակայում են մի շարք ամիրներ:

Հայտնի տոհմաբան Ծ. Ցամբաուրը, ի մի բերելով նախորդ հետա-
զոտողների և աղբյուրների տվյալները, կազմել է Կարնո Սալդուխյան-
ների նոր ճյուղագրությունը, որը նույնպես թերի է և լրացման ու ճշտ-
ման կարիք ունի: Ահա այն՝

..... اقبال لمولانا ضياء الدين
 قطب الاسلام نصير الدولة ظهير
 الملة شمس الملوك و السلاطين
 [اتاج الامراء المظفر] اينانچ بيغو
 البطرل بيك ابي المظفر غازي⁷
 بن ابي القسم.....

2. Կարսի միջնաբերդի ներքին պարսպի հարավային դարպասի շինարարական արձանագրությունը՝
 أنشأ هذه القلعة المباركة
 آصف الملوك فيروز آقاي، أعز
 الله أنصاره في أيام مولانا
 السلطان الملك عز الدين
 أيد الله دولته، بإعانة
 بنت السلطان كرم الدين،
 المعروفة، نور الله قبرها
 و مرقدتها [في سنة ثمان
 و أربعين و خمسمائة]⁸.

3. Կարսի բերդի շինարարական
 [1] عمر هذا البنيان الامير شهسوار
 ايران (و) نوران، المجاهد المظفر
 [2] سيمى الا سلام سالك الانام
 بهادر الملة مجاهد الامة حسام
 الملوك و السلاطين
 [مقلم] جيوش المسامين، الامير
 المؤمنين فيروز وزير ملك عز
 الدين⁹

...Բարգավաճում մեր տիրակալ՝
 Իիսա աղ-ղինին, իսլամի բեկին,
 պետության պաշտպանին, հա-
 մայնքի հենարանին, թագավոր-
 ների և սուլթանների արեզակին
 [իշխանների թագին ալ-Մուլաֆ-
 ֆար] ինանջ-Բեյգու Ալի-թուրի
 բեկին, Արու-լ Մուլաֆֆար Ղա-
 զին իբն Արու-լ Կասիմին...

Այս օրհնյալ բերդը կառուցել է
 թագավորների ասաֆ (իմաս-
 տոն վեղիր) Ֆիրուզ-Ակայը, թող
 աստված ամրապնդի նրա հաղ-
 թանակները, մեր տիրակալ՝ սուլ-
 թան, մալիֆ Իզգ աղ-ղինի [իշ-
 խանության] օրերին, թող աստ-
 ված պաշտպանի նրա պետու-
 թյունը, Քարամ աղ-ղին սուլթա-
 նի նալախի դասեր օգնությամբ,
 թող աստված լուսավորի նրա շի-
 րիմը և գերեզմանը [հինգհա-
 ռյուր քառասուն ութ թվականին]
 (1153—1154):

արձանագրությունը՝
 Այս շինությունը կառուցել է ա-
 միր, Իրանի և Թուրանի դուցա-
 ղըն, մարտնչող, հաղթական, իս-
 լամի սուր, ազնվաբարո մարդ-
 կանց մեջ, համայնքի քաջամար-
 տիկ, ազգի (համար) պաշքարող,
 [2] Բարգավորների և իշխանների
 թուր, մահմեդական զորքերի [հը-
 րամանատար], հավատացյալների
 ամիրի [պաշտպան] Իզգ աղ-ղին
 մալիֆի վեզիր՝ Ֆիրուզը:

Նկ. 2Ա (արձանագրություն 4)

4. Արծկեի (Ադիլ-Ջեվադ) բերդի պարսպի շինարարական արձանագրությունը (տե՛ս նկ. 2 Ա, Բ):

بسم الله الرحمن الرحيم
 انا محمد بن علي بن علي بن علي
 بن علي بن علي بن علي بن علي
 بن علي بن علي بن علي بن علي

Նկ. 2Բ (արձանագրություն 4)

أمر ببناء هذه القلعة مولانا
 الأ مير الكبير ظهير الدين أمين
 الملة حسام الملوك و السلاطين....
 لأجل السيد [عز] الدين
 سليلق بن علي ولي¹⁰

[Հրամայել է կառուցել այս բերդը, մեր տիրակալ], մեծ ամիր, հավատի ապավեն, համայնքի պաշտպան թագավորների և սուլթանների (սուլթան...) փառապանծ, պարոն.... [Իզգ] ադ-դին Սալ-դուկ իբն Ալի, հովանավոր...

5. Կարինի Ուլու Ջամի մեծ մզկիթի շինարարական արձանագրությունը՝

بنى المسجد الجامع الملك العالم
 العابد أبو الفتح محمد سنة
 خمس وسبعين وخمسمائة¹¹.

Այս մեծ մզկիթը կառուցել է մալիք, գիտնական, աստվածավախ Աբու-լ ֆաթի Մուհամմադը՝ հինգ հարյուր յոթանասուն հինգ թվականին (1179—1180):

Նկ. 3 (արձանագրություն 6)

- [1] [Ամրենա՛հձե Կառուցել այս բերդը մեր տիրակալ, ամիր, մարտընչող, հերետիկոսներին] և ըմբոստներին հաղթող, անհավատներին և բազմաստվածայիններին կործանող, ճնշվողների [պաշտպան], զազկների պարծանք, հավատի հենարան [համայնքի հպարտություն, ազգի ապավեն], Ռուսի, Հայաստանի Դիար-Բաքրի և Դիար-Ռաբիա երկրների տիրակալ, Իրանի և [Թուրանի] ղյուցազն, ուխտագնացության երկու սրբավայրերի զարդ՝ Աբու Մանսուր Առդին Բասաթ (Շահ ?) իբն Մուհամմադ իբն Մալղուկ իբն Ալի իբն Աբու-լ Կա-սիմ. Թող [աստված] ամրապնդի նրա հաղթանակը ուրի առաջին ամսին, հիշրայի վեցհարյուր երեսուն թվականին (հունվար 1233):
- [2] [المغيث] على المظلومين فخر الغزاة ظهير الدين [بها] الامة امين الملة
- [3] المالک ملک الروم والارمن (و) ديار بكر و ربيعة، شہسوار ایران {و نوران} زین
- [4] الحاج والحرمين أبو منصور أرغین بساة¹² (شاه؟) بن محمد بن
- [5] سلق بن علی بن أبي القسم عز نصره في شهر ربيع الاول سنة ثلثین و ستمائة هجرية¹³.

Վերոբերյալ արձանագրություններից առաջինը պատկանում է Կարինի Սալդուխյան¹⁴ իշխան Դիա ադ-դին Ղազի իբն Աբու-լ Կասիմին: Վիմագիրը ոչ միայն խոսում է պաշտպանական շինության մասին, այլև բերում է Կարնո տիրոջ՝ Դիա ադ-դին Ղազիի տոհմական ծննդաբանությունը և իրա ամբողջական տիտղոսաշարքը: Այս տիրակալի մասին պատմողական աղբյուրներում քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: Նրա ինքնությունը և վիմագրի թվականը որոշելու համար դիմենք այլ աղբյուրների: ԺԳ դարի արաբ հեղինակ իբն ալ-Ասիրը 496/1102—1103 թվականի դեպքերի մեջ, Բարբիարուկի և Մուհամմադ Տափարի միջև սկըռուկյան գահի շուրջ ծավալված սլաքարի կապակցությամբ հիշատակում է. «... իսկ սուլթան Մուհամմադն իր մերձավորների մի խմբի հետ գնաց Արճեշ (Արջիշ), որը Հայաստանում է, ճակատամարտից քառասուն փարսախ հեռավորության վրա: Սա խաթի գավառներից է, ամիր Սուլեման ալ-Կութրիի տիրույթներից: Նա այնտեղից գնաց խաթ, և նրա հետ հաբաբուրպան մեջ մտավ ամիր Ալին՝ Արզան ալ-Ռումի տերը, ապա գնաց Անի, որի տերն էր Ֆադլուն ալ-Ռաւվադդի (ալ-Շադ-դադդի—Ա. Խ.) եղբայր Մինուջիհը»¹⁵: Այս վկայությունից պարզվում է, որ Կարնո տեր ամիր Ալին եղել է սկըռուկյան գահի հավակնորդ Մուհամմադ Տափարի դաշնակիցը, որը պարտություն էր կրել 495/1102թ. Բարբիարուկից՝ Խոյի մոտ տեղի ունեցած, ճակատամարտում: Դժբախտաբար արաբ հեղինակը չի տալիս Կարնո տիրոջ՝ ամիր Ալիի հոր անունը կամ տոհմական պատկանելությունը: Սակայն հաղորդումից հստակ երևում է, որ ամիր Ալին հաստատվել էր Կարինում դրանից առաջ:

Կարինի արաբներն վիմագրում հիշատակվող Դիա ադ-դին Ղազիի մասին մի արժեքավոր հիշատակություն է պահպանվել Ստամբուլի Ֆաթիհի անվան գրադարանում պահվող «Քիթաբ ալ-Հիդայա Ֆիտ-տիբ» խորագիրը կրող ձեռագրի՝ Դվինում 510/1116 թ. գրված հիշատակարանում. «Ամիր, փառավոր իսֆահսալար, պարոն Դիա ադ-դին... Ինանջ Բեյգու Ալի-Թուղրիլ-բեկ, Աբու-լ Մուլաֆֆար Ղազի իբն Աբու-լ Կասիմ... գրապահոցին»¹⁶:

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, հիշատակվում է Կարինի, «Թեփսի մինարեի» աշտարակի վիմագրից հայտնի Դիա ադ-դին Ղազի ամիրը: Հիշատակարանը հաստատում է վիմագրում բերված նրա ամբողջական տիտղոսաշարքը և հայրական Աբու-լ Կասիմ անունը: Բացի դրանից, հիշատակարանը ցույց է տալիս, թե ամիր Դիա ադ-դին Ղազին իշխում էր 510/1116 թ., մի փաստ, որը մեզ օգնում է վերականգնելու մոտավոր

հշգրտությամբ «Թեփսի մինարե» աշտարակի վիմագրի թվականը՝ Թե՛արաբերեն վիմագիրը և թե՛ հիշատակարանը Սալդուխյանների տոհմածառը հասցնում են մինչև Աբու-լ Կասիմը։ Այս փաստը հաստատվում է արաբական վիմագրության այլ տվյալներով նույնպես։ Այսպես, Մժնկերտի վերոբերյալ (№ 6) արձանագրության մեջ, Սալդուխյան վերջին իշխանը տալիս է իր ծննդաբանությունը՝ «...Աբու Մանսուր Արդին Բասաթ իբն Մուհամմադ իբն Սալդուկ իբն Ալի իբն Աբու-լ-Կասիմ...»¹⁷։ Այստեղ նույնպես Աբու-լ-Կասիմի որդին հորջորջված է Ալի։

Ի մի բերելով պատմողական և վիմագիր աղբյուրների տեղեկությունները կարելի է անել երկու եզրակացություն։ Աղբյուրների մի խումբը վկայակոչում է ամիր Դիա ադ-դին Ղազի իբն Աբու-լ Կասիմի գոյությունը կամ իշխանությունը Կարինում 510/1116 թ., իսկ երկրորդ խումբը՝ ամիր Ալի իբն Աբու-լ Կասիմի իշխանությունը Կարինում 496/1103 թ.։ Այստեղից կարելի է ենթադրել, թե Աբու-լ Կասիմը կամ ունեցել է երկու որդի՝ մեկը Ալի անունով, մյուսը՝ Ղազի (Դիա ադ-դին Ղազի), կամ էլ այս երկու իշխանները նույնն են։ Մենք հակված ենք նույնացնելու այս երկու ամիրներին, մանավանդ, եթե ընդունենք, որ Դիա ադ-դին հորջորջումը տիտղոս է, բացի դրանից, շատ տիրակալներ ԺԱ դարի վերջում ԺԲ դարի առաջին կեսում հայտնի էին Ղազի տիտղոսով։ Օրինակ՝ Երզնկա-Կամախի տերը հայտնի էր Մանգուջակ Ղազի¹⁸ անունով, Մալաթիայի և Սեբաստիայի տեր Դանիշմենդի որդին՝ Ամիր Ղազի Գյումյուշտեգին¹⁹ տիտղոսներով։ Երբեմն էլ նույն իշխանը տարբեր աղբյուրներում հիշատակված է տարբեր անուններով, օրինակ՝ Անիի Շադդադյան վերջին տիրակալը հայտնի էր իր շահնշահ տիտղոսով, իսկ վիմագիր արձանագրություններից պարզվում է, որ նրա իսկական և պաշտոնական անունը Սուլթան է²⁰։ Այս ձևով եթե մոտենանք Կարնո իշխանի անվանման հարցին, ապա կարելի է ենթադրել, որ թե՛ Դիա ադ-դին և թե՛ Ղազի հորջորջումները կարող են լինել նույն իշխանի սոսկ տիտղոսները, մինչդեռ նրա իսկական անունը եղել է Ալի։

Գիտական գրականության մեջ Կարնո տիրակալ Ալի իբն Աբու-լ Կասիմի և Դիա ադ-դինի ինքնություն հարցը բաց է մնացել։ Հայտնի պատմաբան-տոհմաբան Ծ. Ցամբաուրի կազմած տոհմածառում ամիր Դիա ադ-դին Ղազին առհասարակ բացակայում է²¹։ Պատմաբան Յ. Սումեբը այս երկու ամիրներին համարում է տարբեր անձնավորություններ²²։ Հայագիտական գրականության մեջ գտնում են, որ Դիա ադ-դին (Աբու-լ Մուլաֆֆար) Ղազին ոչ թե Աբու-լ Կասիմի որդին, այլ թոռն

է: Վերջին տեսակետը առաջացել է վիմագրի սխալ ընթերցման հետև-
վանքով և ակնհայտ թյուրիմացություն է²³,

Եվրոպացի որոշ վիմագրագետներ, հիմնվելով թուրք պատմաբան
Ա. Բեյգուի սխալ ընթերցման վրա, Դիա ադ-դին Ղազիին նույնիսկ
նույնացնում են Աբու-լ Կասիմի թոռ Իզզ ադ-դին Սալդուկի հետ և
Թեփսի մինարեի վիմագիրը թվագրում ԺԲ դարի կեսերով²⁴:

Դիա ադ-դին Ղազիի կամ ամիր Ալիի մասին հայկական և վրացա-
կան աղբյուրները տեղեկություններ չեն տալիս: Նրա մասին որոշ կա-
րևոր տեղեկություններ պահպանվել են ԺԲ դարի արաբ պատմիչ՝ Իբն
ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկիի մոտ: Ահա թե ինչ է հաղորդում նա. «Հռամա
ադ-դին Թիմուրթաշը մնաց մի որոշ ժամանակ, այնուհետև ամուսնա-
ցավ Կարինի (Արզան ալ-Ռումի) Ղազի ամիրի դստեր՝ Խաթունի հետ:
[Այնուհետև], նա եկավ Մայլաֆարիկին և նրանից ունեցավ երկու
տղա՝ Նաշմ ադ-դին Ալիի ամիրը 520[1126] թ. և Զամալ ադ-դին
Սավթին 521[1127] թ.»²⁵, Ֆարիկիի այս հաղորդումը կրկին անգամ
հաստատում է Կարինում Ղազի ամիրի իշխանության փաստը 1126—
1127 թթ.:

Ամփոփելով աղբյուրների տեղեկությունները Կարինի Սալդուխյան
իշխանների մասին, պետք է ասել, որ 1103 թ. Կարինում իշխում էր
ամիր Ալին, 1116 թ. հիշատակվում է Դիա ադ-դին Ղազին, ուր իշխել
է մինչև ԺԲ դարի 20-ական թվականների կեսերը: Թե երբ է ամիր Ալին
անցել իշխանության գլուխ, դժվար է ասել, բայց հիմքեր կան ենթա-
դրելու, որ նա իշխել է Կարինում մոտավորապես ԺԱ դ. վերջերից, իր
հոր՝ Աբու-լ Կասիմի մահվանից հետո:

Կարինի Սալդուխյան Դիա ադ-դին Ղազիի մասին մեզ հասած վեր-
ջին տեղեկությունը վերաբերում է նրա մահվանը: ԺԲ դարի արաբ
պատմիչ ալ-Ազիմին 526/1131—1132 թթ. դեպքերի մեջ հիշատակում
է՝ «Մահացավ Արզանի տեր՝ Ղազին»²⁶, Մենք գիտենք, որ տվյալ ժամա-
նակահատվածում Արզան (Արզն)—Բաղեշում իշխում էր Շամս-ադ-
դաուլա Թուղան-Արսլանը²⁷: Վերջինս, ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է
Ֆ. Սումերը, չի կրել «Ղազի» տիտղոսը: Բացի դրանից, այս հաղոր-
դումը սրբագրելով, առաջարկում է «Արզանի տեր» արտահայտության
փոխարեն կարդալ՝ «Արզան առ-Ռումի տեր»²⁸, հետևաբար Սալդուխ-
յան Ղազի իշխանը պետք է մահացած լինի 526/1131—1132 թթ.:

Ամփոփելով արաբական վիմագրության տվյալները պետք է նկա-
տել, որ վիմագրերում հիշատակվող ամիրների ծննդաբանությունը վեր-
ջանում է Աբու-լ Կասիմ ամիրով, իսկ այս տոհմը և ամբողջ իշխանու-

թյունը հայտնի է դարձել տոհմապետ «Սալդուխի» անունով։ Այստեղից միտք է ծագում, թե արդյոք ամիր-տոհմապետ «Սալտուկը» նույն Աբու-լ Կասիմը չէ՞, քանի որ նույն տոհմապետը կարող էր ունենալ Սալտուկ անունը և Աբու-լ Կասիմ մականունը։ Թե ե՞րբ է հաստատվել Աբու-լ Կասիմը Կարինում և նրա շրջակայքում, այդ մասին կոնկրետ տեղեկություն մեզ չի հասել։ Կարելի է ենթադրել, որ նա հաստատվել է այս շրջանում մոտավորապես ԺԱ դարի 80-ական թվականներին։ Մինչև այսօր իշխել է այն տեսակետը, թե ամիր կամ զորապետ Սալտուկը 1071 թ. Մանաղկերտի ճակատամարտում ցույց տված ռազմական օգնության դիմաց Կարինում և նրա շրջակայքում իկթա հողատիրույթ է ստացել սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանից²⁹։ Այս տեսակետը վերանայման կարիք ունի, քանի որ զորապետ Սալտուկի՝ Մանաղկերտի ճակատամարտին մասնակցելու փաստը չի հաստատվում այլ աղբյուրների տվյալներով և այն հիմնված է սոսկ հավանականության վրա³⁰։ Այսպես, թե այնպես Կարինի Սալդուխյան իշխանության կազմավորման հարցը վերջնականապես լուծված չէ և գիտական գրականության մեջ տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել։

Ուսումնասիրողների մի խումբ Սալդուխյան ամիրության կազմավորման հարցը, ինչպես նշվեց, կապում է Մանաղկերտի ճակատամարտում Սալդուխի մասնակցության հետ, երկրորդ խումբը՝ վրացական աղբյուրներում հիշատակվող Ահմադ զորահրամանատարի 1080 թ. արշավանքի հետ³¹, վերջապես, երրորդ խումբը այդ Ահմադ հրամանատարին կապում է ոչ թե Կարինի, այլ Կարսի ամիրության հիմնադրման հետ³²։

Մանաղկերտի ճակատամարտին Սալդուխի կամ Աբու-լ Կասիմի մասնակցության վարկածը, ինչպես ասացինք, չի հաստատվում աղբյուրների նյութերով։

Հետազոտողների երկրորդ խմբի տեսակետը վերանայելու համար անհրաժեշտ է դիմել վրացական աղբյուրներին։ Այսպես, ԺԲ դարի աղբյուր «Արքայից արքա Դավթի պատմության» մեջ կարդում ենք. «Քանի դեռ Գեորգի թագավորը այդ ժամանակ գտնվում էր Ղվելիի շրջակայքում, նրա վրա հարձակվեց թուրքերի բազմաքանակ բանակը զորեղ նետածիգ և ուժեղ ամիր Ահմադի գլխավորությամբ, որը այդ օրերին գրավել էր Կարս քաղաքը։ Քրիստոնյաների ներքին դավաճանության պատճառով, նրանք հաղթեցին Գեորգի թագավորին, նրա զորքը անհամար կոտորեցին, վերցրեցին մեծաքանակ ավար՝ ոսկյա, արծաթյա սպասք, բազմատեսակ թանկարժեք իրեր և թագավորական վրան-

ներ ու այլ իրեր և գնացին: Թագավորը Աճարիայից գնաց Աբխազիա: Ավարով ծանրաբեռնված թուրքերին (թուրքմեններին—Ա. Խ.) հանդիպեցին մեծ ամիրներ՝ ոմն Իասի (Նասի) և Բուժղուշը, որոնք թուրքերի անհամար բազմության հետ քոչում էին Հունաստան (Փոքր Ասիա—Ա. Խ.): Տեսնելով ոսկու և հարստության մեծաքանակ ավարը և իմանալով Գեորգի թագավորի փախուստի մասին, նրանցից լսեցին հետևյալը,—ինչո՞ւ եք գնում դեպի Հունաստան. ահա անմարդ և լիազանձ Վրաստան երկիրը: Նրանք անմիջապես փոխեցին իրենց ճանապարհը և սփռվեցին մորեխների նման երկրի երեսին... Այս առաջին և մեծ արշավանքը տեղի ունեցավ 300 (1080) թվականին»³³:

Վրացական աղբյուրի այս հաղորդումը վկայում է Ահմադ զորահրամանատարի կողմից Կարսի գրավման մասին և տալիս թուրքմեն այն զորապետների անունները՝ Բուժղուշ և ոմն Իասի, որոնք օգնություն են ցույց տվել այս արշավանքի ժամանակ: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, ոչ մի խոսք չի ասվում ո՛չ Կարինի կամ Ուլթիքի գրավման, ո՛չ էլ Աբու-լ Կասիմ կամ Սալդուս ամիրի մասին: Նույն այս վկայությունը պահպանվել է Քարթլիս ցխովրեբայի ԺԲ դարի հայերեն թարգմանության մեջ. «Յաուրն յայնոսիկ ասպատակեցին թուրքք յերկիրն վրաց և բազում արինս հեղին և դյուլովս գերեցին և գնացին, որոց գլխավորին անուն Բուժղուր կոչէին»³⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Քարթլիս ցխովրեբայի հայերեն թարգմանությունը պահպանել է միայն Բուժղուր (Բուժղուշ) զորապետի անունը, իսկ մյուս երկու ամիրներին՝ «Ահմադի» և «ոմն Իասիի» անունները դուրս են մնացել, հավանաբար գրիչների մեղքով:

Թուրքագիտական գրականության մեջ վրացական աղբյուրի Բուժղուր ամիրը նույնացվում է Աբու Յակուբ զորավարի հետ³⁵: Վերջինս, մեր կարծիքով, պետք է լինի ոչ թե Կարինի, այլ Կարսի թյուրքական ամիրության հիմնադիրը: Բացի դրանից Աբու Յակուբ→Աբու-լ Կասիմ շփոթությունը գրիչների կողմից զրեթե անհնարին է: Այսպիսով, վրացական աղբյուրը ոչ մի տեղեկություն չի տալիս Կարինի կամ Ուլթիքի գրավման կամ Աբու-լ Կասիմի այս շրջանում հաստատվելու մասին, ուստի հետազոտողների այն կարծիքը, որ Ահմադ զորահրամանատարն է հիմնադրել Սալդուխյան ամիրությունը Կարինում 1080 թ., նույնպես չի հաստատվում աղբյուրների տվյալներով և վերանայման կարիք ունի:

Թեև գրավոր աղբյուրներում կոնկրետ տեղեկություններ չկան, սակայն տարածում է ստացել այն կարծիքը, թե Աբու-լ Կասիմը հաս-

տատվել է Կարինում և նրա շրջակայքում Ահմադ զորահրամանատարի 1080 թ. արշավանքից հետո, որը «արևելքի զորավար» Գրիգոր Բակուրյանի ձեռքից զավթել էր Կարինը, Ուլթիքը և այլ բերդեր ու վերջ տվել բյուզանդական իշխանությանը այս շրջանում: Մեր կարգիքով, Սալդուխյան իշխանության հիմնադիր Աբու-լ Կասիմի՝ Կարինում հաստատվելու հարցը վերջնականապես լուծված չի կարելի համարել:

Հայաստանի արաբերեն վիմագրերում Կարինի Սալդուխյան ամիրների ծննդաբանությունը վերջանում է Աբու-լ Կասիմով, մինչդեռ այս տոհմը հայտնի է դարձել Սալդուխ (Սալտուկ) ամիրի անունով և մինչև վերջերս այն կարծիքն էր տարածված, թե տոհմը կոչվում է ԺԲ դարի կեսերին իշխող Իզզ ադ-դին Սալդուխի անունով³⁶: Սակայն անանուն արաբ հեղինակի «Քիթաբ ու-ինբա» երկում 516/1123 թ. իրադարձությունների մեջ հիշատակվում է նաև Սալդուխյան տոհմը. «Դուբայս [մալիքը] հարմար առիթ գտնելով հարձակվում է Հիլլայի (Իրաքում) վրա և դրավում այն: Բաղդադի վրա նրա [սպառնացող] վտանգը դիմադրավելու համար ալ-Մուսթարշիդ Բիլլահ խալիֆը օգնության է կանչում ծայրամասերի ուժերին՝ Վասիթից՝ Սաադի տոհմին, Բասրայից՝ Ջանգի իբն Ակ-Սունկուրին, Դիար-Բաքրից՝ Թուղան-Արսլանին, Սալտուկի տոհմին (բանու Սալտուկ), Բուղայի տոհմին...»³⁷:

Անանուն արաբ հեղինակը վկայում է Սալտուկի տոհմի (Սալդուխյան տոհմի) գոյության մասին 516/1123 թ.: Հիշատակությունը փաստորեն ցույց է տալիս, որ Կարինում իշխող ամիրների տոհմը 516/1123 թ. արդեն հայտնի էր Սալտուկ անունով և ոչ թե անվանվել է ԺԲ դ. կեսերին իշխող Իզզ ադ-դին Սալդուխից: Բացի դրանից սլարվում է, որ թշուրքական այս տոհմի նախահայրը նույնպես հայտնի է եղել Սալտուկ (Սալդուխ) անունով:

Ի մի բերելով աղբյուրների տվյալները Սալդուխյան տոհմի նախահոր վերաբերյալ կանգ ենք առնում տոհմապետնի Սալդուխի և Աբու-լ Կասիմի ինքնության բացահայտման հարցի վրա: Արաբական վիմագրերը վկայում են Աբու-լ Կասիմի, իսկ անանուն արաբ հեղինակը՝ Սալդուխի մասին: Այստեղից կարելի է ենթադրել, թե Աբու-լ Կասիմը և տոհմապետ Սալդուխը նույն պատմական անձնավորությունն են:

Վերադառնալով Կարինում իշխող ամիրների ժամանակագրությանը պետք է ասել, որ արաբ հեղինակը ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում 516/1123 թ. Կարինի Սալդուխյան տոհմի խալիֆների հանդեպ յուրահատուկ պարտականությունների մասին և այս թվականին Կա-

րինում իշխող Դիա ադ-դին Ղազիին կարելի է դիտել որպես Աբբասյան խալիֆաների ստորակա:

Ինչպես ասվեց, Դիա ադ-դինը մահացել է 526/1131—32 թթ.: Նրանից հետո, ըստ արաբական վիմագրության, իշխել է որդին՝ Իզզ ադ-դին Սալդուխը: Ամիր Իզզ ադ-դին Սալդուխը հիշատակվում է երեք արձանագրությունների մեջ: Կարսի միջնաբերդի երկու արձանագրություններից մեկում նա հանդես է գալիս «սուլթան, մալիք» տիտղոսներով: 548/1153—1154 թթ. վիմագրում Կարսի կառավարչի դուստրը և Իզզ ադ-դին Սալդուխի վեզիր Ֆիրուզ-ակայը նշված են որպես Կարսի պարսպների և աշտարակների շինարարության նախաձեռնողներ: Նույն վիմագրից պարզվում է, որ Կարսի կառավարիչը եղել է Քարամ ադ-դինը, որը կրում էր միայն սուլթան տիտղոսը: Բացի դրանից, նույն արձանագրության «մեր տիրակալ (մաուլանա) Իզզ ադ-դինի (իշխանության) օրերին» արտահայտությունը թույլ է տալիս առաջ քաշել այն հիմնադրույթը, որ Կարսը ԺԲ դարի կեսերին գտնվել է Սալդուխյան ամիրության գերիշխանության տակ, այլ կերպ ասած, Կարսի Քարամ ադ-դին իշխանը ընդունել էր Կարինի Սալդուխյան տիրակալ Իզզ ադ-դինի գերիշխանությունը և դարձել նրա ստորակա (վասալ): Այս քաղաքական նշանակություն ունեցող փաստի օգտին է խոսում նաև Կարսի բերդի շինարարական երկրորդ արձանագրությունը (№ 3), որտեղ, առհասարակ, բացակայում է Կարսի կառավարչի անունը կամ նրա իշխանությունը բացահայտող որևէ բանաձև կամ ակնարկ: Ընդհակառակն այս վիմագրում գովերգվում են Սալդուխյան տիրակալ Իզզ ադ-դինի վեզիր Ֆիրուզ-ակայի սխրագործությունները: Մեր կարծիքով այս երկու վիմագրերը արձանագրվել են ի փառաբանումն Կարսի ազատագրմանը Սալդուխյանների կողմից, քանի որ այլ աղբյուրների համաձայն 548/1153 թ. ղվաղները ներխուժել էին Կարս և քաղաքը ավարառության մատնել³⁸: Հավանաբար Կարսի կառավարիչը այդ ժամանակ օգնության է կանչել Սալդուխյաններին, որոնք քաղաքը ազատագրելուց հետո սկսել են ամրաշինությունը: Այս իրադարձության հետ էլ պետք է կապված լինի արաբերեն վիմագրի Սալդուխյան ամիրության վեզիր և զորահրամանատար Ֆիրուզ-ակային վերաբերող՝ «մահմեդական զորքի հրամանատար» արտահայտությունը: Ուշագրավ է, որ արաբ հեղինակ Իբն ալ-Ասիրի մոտ նույն այս տարվա իրադարձությունների շարքում հիշատակվում է նաև վրացիների և Սալդուխյան զորքերի միջև տեղի ունեցած մի ճակատամարտ. «Այս տարում (548/1153—1154) Հայաստանում վրացիների (քուրջերի) և Կարնո քա-

դաքի (Արզան ալ-Ռում) տեր Սալդուկի միջև սաստիկ պատերազմ եղավ, Սալդուկը պարտվեց: Վրացիները նրան գերեցին և ապա ազատ արձակեցին»³⁹, թեև արաբ հեղինակը չի հիշատակում ճակատամարտի վայրը կամ նրա պատճառները, բայց կարելի է ենթադրել, որ խոսքը ղփչաղների այն հարձակման մասին է, որն արձանագրել են այլ մահմեդական հեղինակներ: Հավանաբար այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել Կարսի մոտակայքում: Այսպես թե այնպես Կարսի միջնաբերդի վիմագիրը ցույց է տալիս, որ հենց այս տարում՝ 548/1153—54 թթ. Սալդուկյան վեզիրը սկսում է Կարսի միջնաբերդի շինարարությունը և հիշատակում այն «իմ տիրակալ՝ Իզզ ադ-դինի [իշխանության] օրերին»: Սալդուկյան տիրակալի ավելի վաղ գործունեության մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ, սակայն հավանական է, որ ամիր Իզզ ադ-դինն իշխանության գլուխ է անցել իր հոր՝ Ալիի (Դիա ադ-դին Ղազիի) մահվանից հետո, այսինքն՝ 526/1131—32 թթ., թեև պատմողական աղբյուրների հնագույն հիշատակությունը նրա մասին թվագրված է միայն 543/1148—49 թթ. և պահպանվել է ԺԲ դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ազրակի մոտ: Վերջինս հաղորդում է. «Խլաթի տիրուհին՝ Խաթունը, Իզզ ադ-դին Սալտուկի դուստրը հասավ Հիսն Քեյֆա, որպեսզի այնտեղից Հիշազ մեկնի (ուխտազնացություն), սակայն Ֆախր ադ-դին Կարա-Արսլանը նրան հրավիրեց իր մոտ և մեծ պատիվ ցույց տվեց»⁴⁰: Այս վկայությունը Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկիի մոտ բերված է 543/1148—49 թթ. դեպքերի մեջ և չի հիշատակված Սալդուկի դստեր անունը: Նրա անունը և ինքնությունը հաստատվում է արաբ հեղինակ (ԺԲ դար) Իբն ալ-Ադիմի մոտ պահպանված արժեքավոր մի վկայությամբ. «Սալդուկ Իբն Ալի իբն Աբու-լ Կասիմի դուստր Շահ-Բանուան իշխանուհին (մալիքաթ) 563[1167—68] թ. կառավարում էր Ռումը (Փոքր Ասիա—Ա. Խ.) և Հայաստանը: Նա Խլաթի և (ամբողջ) երկրամասի տեր Շահ-Արմեն Սուլթան իբն Իբրահիմ իբն Սուլթանի կինն էր»⁴¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Կարնո իշխան Սալդուկը ոչ թե իր քրոջն էր ամուսնացրել Խլաթի տեր Սուլթան Բ-ի հետ, ինչպես կարծում էին մինչև հիմա⁴², այլ իր աղջկան:

Այս ժամանակաշրջանում թե Կարնո Սալդուկյան իշխան Սալդուկը և թե՝ Խլաթի տեր Սուլթան Բ-ը մահմեդական դաշնակից ամիրների հակավրացական պայքարի եռանդուն կազմակերպիչներն էին: Այս պայքարին հաճախ մասնակցում էին նաև Կարսի Ահաբյան իշխանները, Անիի Շադդադյանները, Ատրպատականի Ելտկուզյան աթաբեկները և, վերջապես, Իրաքի սելջուկյան սուլթանները⁴³:

Վրացական թագավորութիւնը ժՖ դարի 50—60-ական թթ. պայ-
քարի մեջ էր մահմեդական միացյալ ամիրներին հետ, որոնք պաշտպա-
նում էին Անիի Շահդադյաններին: Վերջիններս ժՖ դարի 50-ական թթ.
այնքան էին թուլացել, որ ի վիճակի չէին ճնշել Անիի քաղաքային բնակ-
չութիւնը ընդվզումները, որոնք հաճախ, վրաց թագավորների օգնու-
թյամբ, տապալում էին ոչ ցանկալի կառավարչին և նորը հաստատում
նրա փոխարեն⁴⁴:

Մեզ է հասել Կարնո տիրակալ Իզդ ադ-դին Սալդուխի մի դրամ,
որի վրա նա հիշատակվում է Իրաքի սելջուկյան սուլթան Մասուդ իրն
Մուհամմադից հետո⁴⁵: Արեւելագետ-պատմաբան Կ. Կահնը, հիմք ըն-
դունելով այս դրամը, գտնում է, որ Կարնո իշխան Իզդ ադ-դին Սալ-
դուկը, այնուամենայնիվ, ոչ թե Ռումի սելջուկյան սուլթանների, այլ
Իրաքի սելջուկյան սուլթանների ձեռնադրած ստորական էր: Այս փաստը,
նրա կարծիքով, ցույց է տալիս թե Կարնոն ավելի շատ կապված էր ոչ
թե Ռումի (Փոքր Ասիա), այլ Իրանական աշխարհի հետ⁴⁶: Սակայն
պատմողական աղբյուրների այլ տվյալները ցույց են տալիս, որ Կար-
նո Սալդուխյանները թեև ձեռնադրուհի ընդունում էին Իրաքի սելջուկ-
յան սուլթանների գերակայութիւնը, սակայն բազմաթիվ թեւերով կապ-
ված էին Ռումի սելջուկների և հարեան այլ մանր պետական կազմա-
վորումների հետ: Այսպես, արաբ հեղինակ Իբն ալ-Ասիրի մոտ պահ-
պանվել է մի տեղեկութիւն, որը որոշակի լույս է սփռում այս հարցի
վրա: 560/1164 թ. դեպքերի մեջ նա գրում է. «Այս տարում (1164—
1165 թթ.) թշնամութիւն ընկավ Իկոնիայի (Կոնստանդուպոլիս) և Ռումի երկրից
իրեն հարեան (հողերի) տեղի ալ-Մալիք Կիլիշ Արսլան իբն Մասուդ իբն
Կիլիշ Արսլանի և Մալաթիայի ու Ռումի այլ մասերի տեղի Յադի Արս-
լան⁴⁷ իբն Դանիշմենդի միջև և սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ:
Բանն այն է, որ Կիլիշ Արսլանը ամուսնացել էր ալ-մալիք Սալդուկ իբն
Ալի իբն Աբու-լ Կասիմի դստեր հետ: Հարսը տարվեց Կիլիշ Արսլանի
մոտ մեծ օժիտով, որի արժեքը չգիտենք: Մալաթիայի տեղի Յադին հար-
ձակվեց նրա վրա, հափշտակեց հարսին իր ամբողջ ունեցվածքով և
կամեցավ ամուսնացնել նրան իր եղբորորդու՝ Զու-լ-Նուն իբն Մուհամ-
մադ իբն Դանիշմենդի հետ: Նա հրամայեց հարսին հրաժարվել մահ-
մեդականութիւնից և ամուսնացրեց իր եղբորորդու հետ: Կիլիշ Արս-
լանը հավաքեց իր զորքը և շարժվեց իբն Դանիշմենդի դեմ: Նրանք
իրար հանդիպեցին, պատերազմեցին ու պարտվեց Կիլիշ Արսլանը...»⁴⁸:

Այս վկայութիւնից երևում է, որ «մալիք Սալդուկի» հարաբերու-
թիւնները Ռումի սելջուկների հետ բավական լավ էին: Պատահական

չէ, որ Կարնո տերը բարեկամական հարաբերություններ՝ խնամիական կապեր էր հաստատում հենց սուլթան Կիլիշ Արսլանի հետ, այն դեպքում, երբ նա մերժեց խնամիական կապեր հաստատել թուլացած Շադդադյանների հետ: Այսպես, այս դեպքերից տարինիւր առաջ (1153—1154 թթ.), երբ Անիի Ֆախր ադ-դին Շադդադը փորձեց կնության վերցնել մալիք Սալդուկի աղջկան, նա մերժում ստացավ Կարնո տիրոջից: Այս մերժման վրեժն առնելու համար նա Սալդուխյան տիրակալին խաբուսկամբ հրավիրեց Անի, միաժամանակ հրավիրելով վրաց Դեմետրե թագավորին՝ իր զորքով: Նրանց միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում Սալդուկը ոչ միայն խայտառակ պարտություն կրեց և գերի ընկավ, այլև միայն մեծ նվեր ուղարկելով վրաց թագավորին կարողացավ ազատվել⁴⁹:

Կարնո իշխան Իզզ ադ-դին Սալդուկը բաղմիցս բախվել է վրացական զորքերի հետ, կազմակերպել հարևան ամիրների հետ միացյալ արշավանքներ Վրաստանի դեմ, սակայն որոշակի արդյունքի չի հասել: Հայ պատմիչների վկայությամբ Իզզ ադ-դին Սալդուկը հովանավորել է վրաց թագավորներից դժգոհ հայ և վրաց ազնվականության ներկայացուցիչներին, օրինակ, Ամիր Քուրդ Արծրունուն, որը պաշտոնադուրկ էր արված և արտաքսված Վրաստանից: Ամիր Քուրդ Արծրունին և նրա ժառանգները որոշ տիրույթներ էին ստացել Սալդուխից՝ Կալինի շրջանում⁵⁰:

Սալդուխյան իշխանության տիրույթների մասին աղբյուրները քիչ տեղեկություններ են հաղորդում: Կարսի արաբերեն արձանագրությունների համաձայն այս իշխանության ազդեցության, հավանաբար և տիրույթների մեջ էին ընդգրկվել նաև Վանանդը և Ուղթիքը: Մոնկերտի արաբերեն վիմագրի համաձայն Սալդուխյաններին էր պատկանում նաև Մոնկերտն իր շրջակայքով: Սալդուխյանների արևմտյան և հարավարևմտյան սահմանների մասին ոչինչ հայտնի չէ, այս իմաստով ուշադրով փաստ է բովանդակում Արծկեի բերդի պարիսպների արաբերեն վիմագրերը (№ 4): Այստեղ հիշատակվում է Իզզ ադ-դին Սալդուկի սնունը: Թեև վիմագրերը եղծված է սկզբի և վերջի հատվածներում, սակայն մեր կողմից կարդացված հատվածում հստակորեն երևում է Սալդուխի սնունը և այս փաստը արդեն խոսում է այն իրողության օգտին, որ Սալդուխյանների տիրույթները Իզզ ադ-դինի օրոք տարածվել են մինչև Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան սահմանները, մասնավորապես, մինչև Արծկե: Բացի Արծկեի բերդից, ենթադրվում է, որ Իզզ ադ-դին Սալդուխի կողմից պետք է կառուցված լինեն նաև

Բաբերդի պարիսպները⁵¹։ ԺԳ դարի սկզբին այդ պարիսպները վերանորոգել է Մուղիս ադ-դին Թուղրիլ իբն Կիլիշ Արսլանը։ Այդ մասին կրկին անգամ վկայում են բերդի շինարարական արաբերեն արձանագրությունները⁵²։ Նույն վիմագրերը վկայում են նաև, որ Բաբերդը նույնպես մտել է Սալղուխյանների տիրույթների մեջ։ Այս իշխանության կազմում են եղել նաև Ավնիկը, Թորթումը, Զիվինը և ամբողջ Բասենի դաշտավայրը։ Այսպիսով, Սալղուխյանների ամիրության սահմանները տարածվում էին հյուսիս արևելքում՝ Վանանդից մինչև Բաբերդի շրջանը, իսկ հարավում ընդգրկում էին Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան շրջանները։ Այս ամիրությունն իր քաղաքական հզորացման դազաթնակիտին է հասել հենց իզդ ադ-դին Սալղուխի իշխանության տարիներին, որի գահակալության վերջին տարին պարզվում է արաբ հեղինակ ալ-Ֆարիկի մի վկայության օգնությամբ. «563 թվականի ուշաք ամսվա սկզբին (1168 թ. ապրիլի կեսերին) լուր հասավ, թե Արզան ալ-Ռումի տեր իզդ ադ-դին Սալղուկը մահացել է և նրան հաջորդել է որդին՝ ալ-մալիք Մուհամմադը»⁵³։

Մալիք Մուհամմադի մասին գրավոր աղբյուրներում շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել։ Կարինի «Ուլու-Ջամի» մեծ մզկիթի վիմագիր արձանագրությունում նշված է, որ Կարինում իշխող մալիք Մուհամմադը 575/1179—1180 թթ. կառուցել է մեծ մզկիթ։ Այստեղ նա հիշատակված է «Աբու-լ Ֆաթհ մալիք Մուհամմադ»։ Սակայն այլ աղբյուրներից նա հայտնի է «Նասիր ադ-դին» անունով։ Այսպես, հասել են մեզ այս ամիրի մի քանի դրամներ, որոնցից մեկը թվագրված է 585(1189) թ. և ունի հետևյալ արաբերեն արձանագրությունը. «Փառավոր սուլթան Թուղրիլ իբն Արսլան», իսկ մյուս երեսին՝ «Նասիր ադ-դին Կիզիլ-Արսլան Մուհամմադ իբն Սալղուկ»⁵⁴։

Որոշ ուսումնասիրողներ կարծում էին, թե դրամի «Կիզիլ-Արսլան» տիտղոսը վերաբերում է Կարնո տեր Մուհամմադ իբն Սալղուկին, այդ իսկ պատճառով նրան անվանում էին Կիզիլ Արսլան Մուհամմադ⁵⁵, մինչդեռ այս դրամի վրա հիշատակվում են երկու իշխաններ, մեկը՝ Սալղուխյան, մյուսը՝ Ելտկուզյան։ Սկզբից այստեղ հիշատակվում է Ատրոպատականի աթաբեկ՝ Մուզաֆֆար ադ-դին Ուսման իբն Իլդեգիզը, որը ունեցել է հենց Նասիր ադ-դին Կիզիլ-Արսլան տիտղոսը⁵⁶, ապա Կարնո ամիր Մուհամմադ իբն Սալղուկը։ Թուրք-սելջուկյան տիրակալների անունների այսպիսի հաջորդականությունը բացատրվում է այդ իշխանների իրավաքաղաքական դրուժյամբ և սելջուկյան պետության համակարգում զբաղեցրած աստիճանով։ Այս իմաստով Ե. Յամբաուրը

արդարացիորեն գտնում է, որ Կարնո տեր Մուհամմադ իբն Սալդուխը
իրաքի սելջուկյանների ստորակա (վասալ⁵⁷) էր: Կարինի Սալդուխ-
յան տիրակալի մասին պահպանված մյուս վկայությունը մեզ է հասել
վրաց թամար թագուհու պատմիչի միջոցով: Ըստ այդ անանուն պատ-
միչի, վրացական զորքերը հարձակվել են Սալդուխյանների մայրաքա-
ղաք Կարինի վրա, ճակատամարտում մահմեդական զորքին օգնում էին
Կարսի և Սուրմարիի ամիրների զորագնդերը: «Սալդուխի որդի Նասր
էդ-դինը իր երկու որդիներով» այդ ժամանակ գտնվում էր քաղա-
քում: Ճակատամարտը ավարտվում է վրացական զորքի փայլուն հաղ-
թանակով⁵⁸: Գիտական գրականության մեջ վրացական աղբյուրի «Նասր
էդ-դինը» նույնացվել է Կարնո տեր մալիք Մուհամմադի հետ⁵⁹, Բացի
դրանից, թամար թագուհու պատմիչի վկայության համաձայն, Կարնո
տեր «Նասր էդ-դինը ուներ երկու որդի»: Բարեբախտաբար մեկ որդու
անունը պահպանվել է նույն պատմիչի մոտ՝ «Սալդուխի թոռ Մութաֆ-
րադին անունով», որի մասին անանուն հեղինակը հաղորդում է մի սի-
րավեպ՝ թե երիտասարդ ամիր Մութաֆրադինը (Մուլաֆֆար ադ-դին—
Ա. Խ.) հրաժարվելով մահմեդական հավատից, ներկայանում է թամար
թագուհու պալատը՝ նրա հետ ամուսնանալու նպատակով, սակայն այդ
առաքելությունը անհաջողության է մատնվում և երիտասարդ ամիրն
ամուսնանում է Գեորգի Գ թագավորի ապօրինի դստեր հետ և վերա-
դառնում հայրենի քաղաքը⁶⁰:

Մասնագիտական գրականության մեջ Մուլաֆֆար ադ-դին (Մու-
թաֆրադին) ամիրի ինքնության հարցը վերջնական լուծում չի ստացել:
Ե. Յամբուրը նրան համարում է ոչ թե Սալդուկի, այլ մալիք Մու-
համմադի թոռը⁶¹: Արևելագետ Կ. Կահենը նրան նույնացնում է մալիք
Մուհամմադի՝ արաբական աղբյուրներից հայտնի, Մալիք-շահի որդու
հետ և անվանում ալ-Մուլաֆֆար Մալիք-Շահ⁶²: Թե՛ առաջին և թե՛
երկրորդ տեսակետը վերանայման կարիք ունեն: Մուլաֆֆար ադ-դինի՝
Մալիք Մուհամմադի թոռ լինելու փաստը չի հաստատվում ոչ մի աղբ-
յուրի տվյալներով: Եթե վաստակաշատ պատմաբան Յամբուրը օգտ-
վել է վրացական աղբյուրի տվյալներից, ապա այնտեղ ասվում է, թե
Մուլաֆֆար ադ-դինը եղել է Սալդուկի թոռը և ոչ թե որդին: Որքան
հայտնի է, այս անվան միակ վկայությունը պահպանվել է հենց թամար
թագուհու պատմիչի մոտ, և եթե այլ աղբյուրների տվյալներ չունենք,
ապա մենք իրավունք չունենք հավատ չընծայել վրաց պատմիչի տեղե-
կությանը: Այլ հարց է՝ արդյո՞ք իշխել է իրականում Մուլաֆֆար ադ-դի-
նը հոր մահվանից հետո: Դժվար է ասել, քանի որ այլ տեղեկու-
թյուն չունենք:

ինչ վերաբերում է Կ. Կահենի տեսակետին, ապա պետք է առել, որ «ալ-Մուզաֆֆար Մալիք-Շահ» անունը առաջացել է տարբեր հեղինակների մոտ հիշատակվող անձանց՝ տվյալ դեպքում, «Մուզաֆֆար ադ-դին» և «Մալիք-շահ» անունների մեխանիկական միացմամբ: Մեր ձեռքի տակ հղած աղբյուրների մեջ այս անունը՝ ալ-Մուզաֆֆար Մալիք-շահ ձևով չի հանդիպել: Բացի այդ, արաբ և պարսիկ հեղինակները նշում են, որ մալիք Մուհամմադի որդին հայտնի է Մալիք-շահ անունով: Այսպես, Իբն ալ-Ասիրը, որից հետո նաև Աբու-լ Ֆիդան, Իբն Խալդունը, Աբու-լ Ֆարաջը և ուրիշներ Կարնո տիրակալ մալիք Մուհամմադի որդուն հիշատակում են 597/1201 թ. դեպքերի մեջ. «Այս տարում՝ Ռամադան ամսին (5 հունիս—5 հուլիս) Ռուքն ալ-Դին Սուլայման Իբն Կիլիշ Արսլանը գրավեց Մալաթիա քաղաքը, որն իր հղբոր՝ Մուհիզ ալ-Դին Կայսար Շահին էր պատկանում: ... և այնտեղից զնաց Կարնո քաղաք (Արզան ալ-Ռում), որը պատկանում էր ալ-Մալիք Իբն Մուհամմադ Իբն Սալդուկի տղային⁶³: Նրա տոհմը երկար ժամանակ տիրում էր Կարնո քաղաքին: Երբ այնտեղ (Կիլիշ Արսլանը—Ա. Խ.) զնաց ու մոտեցավ, նրա տերը, վստահելով նրան, դուրս եկավ հաշտութուն կնքելու՝ Ռուքն ալ-Դինի ուղած պայմաններով, սակայն վերջինս ձերբակալեց նրան, իր մոտ բանտարկեց ու գրավեց հրկիրը: Սա վերջինը հղավ իր տոհմի այն մարդկանցից, որոնք իշխեցին (այդ քաղաքում)»⁶⁴,

Ինչպես տեսնում ենք, արաբ հեղինակը չի տալիս Կարնո տիրակալ Մուհամմադի (մալիք Մուհամմադի) թոռան անունը, որը բնագրում գրված է «الد» վալադ (տղա) և ոչ թե հայտնի بن—Իբն (որդի) բառով: Բացի դրանից, Մուհամմադի որդին հիշատակվում է «Մալիք» բառով: Եթե الملك ընկալենք որպես անձնանուն, ապա ստացվում է՝ ولد الملك «Մալիքի որդի» արտահայտությունը: Հետևաբար Մալիքը նույնպես ունեցել է մի որդի: Մեր կարծիքով Իբն ալ-Ասիրի այս տեղեկությունը աղավաղված է գրիչների կողմից: Մուհամմադի որդի Մալիք-Շահի անվան երկրորդ մասը բաց է թողնվել գրիչների մեղքով: ملك—«մալիք» բառը իշխան կամ մալիք հասարակ իմաստով ընկալելու պատճառով: Այս աղավաղման փաստը և Մուհամմադի որդու «Մալիք-Շահ» անվան գոյությունը պարզելու համար դիմենք այլ աղբյուրների: Այսպես, արաբ հեղինակի նույն տեղեկությունը պահպանվել է նաև պարսիկ հեղինակների մոտ: Դիմենք ԺԶ դարի հեղինակ Շահ-բաֆ-խանին: Այս հեղինակը Չեմիշգեզեկի (Չմշկածագի) կառավարիչներին նվիրված գլխում գրում է. «... Չմշկածագի կառավարիչների տոհմածառը հասնում է, նրանց կարծիքով, Աբբասյան խալիֆների հետ-

նորդներէց մեկին՝ Մալքիշ անունով. Մի քանի մեծ պատմիչներէ
ասելով, նրանց տոհմի հիմնադիրը հանդիսանում է ամիր Սալիկը
(Սալտուկը—Ա. Խ.) իբն Ալի իբն Կասիմ (Աբու-լ Կասիմ—Ա. Խ.), որը
պատկանում է սելջուկյան սուլթանների ճյուղերէց մեկին: Սելջուկյան
Ալի-Արսլանի գահակալութեան ժամանակ նա տիրում էր Կարինին և
նրան հարող ամբողջ նահանգին, մինչև (այն ժամանակ), երբ
556/1160—61 թթ. նրա և Վրաստանի իշխանների (թագավորների—
Ա. Խ.) միջև պատերազմ տեղի ունեցավ. նա (Սալտուկը) իր բոլոր
ազնվականների և բանակի հետ գերի ընկավ վրացիների մոտ: Սակայն,
քանի որ նրա քույրը Շահ-Արմենի կինն էր, ուստի նա Վրաստան ուղար-
կեց մեծ նվերներ և ընծաներ ու փրկագնէց նրան բանտարկութեան շղթա-
ներից: Նրա մահվանից հետո իշխանութունը անցավ նրա որդի Մա-
լիք Մուհամմադին: Երբ Մալիք Մուհամմադը հեռացավ այս աշխարհից,
իշխանութունն անցավ նրա Զակղաշին (թոռանը—Ա. Խ.⁶⁵): Զակղաշի
(թոռան) մահվանից հետո իշխանութեան գահի վրա բարձրացավ Մա-
լիք-Շահ իբն Մուհամմադը...»⁶⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, Շարաֆ-խանը հիշատակում է Սալդուկյան
տոհմի իշխաններին, սկսած Սալդուխից: Նրա այս վկայութեան մեջ
նույնպես կան մի շարք աղավաղումներ և պատմական բնույթի անճշ-
տութիւններ: Նախ այստեղ հեղինակը միացնում է Սալտուկ անունով եր-
կու իշխաններին: Առաջին իշխանը տոհմի հիմնադիր Սալտուկն է, որը
իրոք պետք է լինի սելջուկյան Ալի-Արսլանի ժամանակակիցը: Իսկ
մյուսը հայտնի իզդ ադ-դին Սալտուկն կամ Սալդուխն է: Վրաց թա-
գավորների հետ պայքարել է ոչ թե տոհմապետ Սալտուկը, այլ իզդ-
ադ-դին Սալտուկը (Սալդուխ Բ):

Վկայութեանից հստակ երևում է, որ մալիք Մուհամմադի որդին
դա Մալիք-Շահն է: Այստեղ նույնպես հիշատակվող իշխանների միջև
խառնաշփոթ կա, մանավանդ մալիք Մուհամմադի որդու և թոռան
ինքնութեան հարցում, ուստի հարցը պարզելու և խառնաշփոթ վիճակից
դուրս գալու համար դիմենք այն աղբյուրներին, որոնցից Շարաֆ-խանը
քաղել է այս տեղեկութունը: Թուրքագետ Ֆ. Սումերը արդարացիորեն
նկատել է, որ Շարաֆ-խանը իր վկայութեանը քաղել է Գաֆֆարիից,
ուստի դիմենք այդ աղբյուրին. «Ամիր Սալիկ (Սալտուկ—Ա. Խ.) իբն
Աբու-լ Կասիմը Ալի-Արսլանի կարգադրութեամբ դարձավ Կարինի (Ար-
դան ալ-Ռումի) և նրա շրջակայքի տերը: 556/1160—61 թթ. ամիսների
ընթացքում նա պատերազմ մղեց վրացիների հետ և իր զորահրամա-
նատարների հետ գերի ընկավ: Նրա քույրը՝ Շահ-Բանուան, Խլաթի

տեր Շահ-Արմին Սուլայման (Սուլեման)⁶⁷ իբն Իբրահիմ իբն Սուլայմանի կինն էր, վրաց թագավորին մի քանի նվերներ ուղարկելով փրկագնեց նրան: Նրանից հետո այս երկրի իշխանությունը անցավ նրա որդու՝ մալիք Մուհամմադի ձեռքը, իսկ նրանից հետո նրա թոռան՝ Մալիք-Շահ իբն մալիք Մուհամմադին: Հետագայում, Ռուքն ալ-դին Սուլայման իբն Կիլիշ Արսլանը նվաճեց այս երկիրը երեքշաբթի օրը, հինգ-հարյուր իննսուն ութ թվականի Շավվալ ամսին (1202-հունիս-հուլիս) և ձերբակալեց իրեն ընդառաջ եկող՝ Մալիք-Շահին: Սրանից հետո, ոչ-ոք չիշխեց նրանցից»⁶⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, պարսիկ հեղինակը հստակորեն տարբերում է Սալդուխի որդուն և թոռանը: Սալդուխի որդին եղել է Մուհամմադը, իսկ թոռը՝ Մալիք-Շահը, որը մինչև վերջերս համարվում էր Սալդուխյան տոհմի վերջին ներկայացուցիչը, սակայն, ինչպես կտեսնենք մի քիչ հետո, այս տոհմից իր գոյությունն էր պահպանել ևս մի շառավիղ, սակայն այդ հարցին անցնելուց առաջ, տեսնենք, թե ինչ տեսակետներ կան Մալիք-Շահի ինքնության շուրջ:

ԺԳ դարի հեղինակ իբն Բիբիի մոտ Սալդուխյան վերջին իշխանի մասին պահպանվել է մի տեղեկություն, որի համաձայն, երբ Ռուքն ադ-դին Սուլայման-Շահն իր զորքով հասավ Կարին, նրան ընդառաջ եկավ Կարնո (Արզան ալ-Ռումի) տեր «Ալա՝ ադ-դին Սալտուկին», սակայն սուլթանը ձերբակալեց նրան և նրա իշխանությունը հանձնեց իր եղբայր Մուդիս ադ-դին Թուղրիլ-Շահին, որովհետև նա սուլթանին պատշաճ կերպով շղիմավորեց»⁶⁹:

Իբն Բիբիի մոտ հիշատակված «Ալա՝ ադ-դին Սալտուկի» ինքնության հարցը կասկածի տակ է դրվել: Թուրքագետ Ֆ. Սումերը գտնում է, որ Կարնո տիրոջ «Ալա՝ ադ-դին Սալտուկի» անվանումը անընդունելի է, քանի որ իբն Բիբին փորձում է արդարացնել Ռուքն ադ-դին Սուլայմանի նվաճողական վարքագիծը՝ իբր թե Սալդուխյան ամիր Ալա՝ ադ-դինը պատշաճ մակարդակով չի դիմավորել նրան⁷⁰:

Ե. Յամբաուրը իբն Բիբիի մոտ հիշատակված Ալա՝ ադ-դին իշխանին ընդունում է որպես Մալիք-Շահ (Մալիք) իշխանի որդին⁷¹: Սակայն, այս նույնացումը չի հաստատվում այլ աղբյուրների տվյալներով, ուստի այն վերանայման կարիք ունի:

Ի մի բերելով եղած տեղեկությունները դժվար չէ նկատել, որ թե՛ արաբա-պարսկական աղբյուրներում և թե՛ իբն Բիբիի պարսկերեն երկում խոսքը 597/1201 թ. միևնույն դեպքի մասին է, ընդ որում Կարնո տերը մի դեպքում անվանված է Մալիք-Շահ, իսկ մյուս դեպքում՝

Ալա՝ ադ-դին Սալտուկի: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ «Ալա՝ ադ-դին» հորջորջումը կարող է լինել Կարնո տիրոջ պաշտոնական տիտղոսը (լակաբ), մինչդեռ նրա իսկական անունը պետք է լինի Մալիք-Շահ:

Կարնո տեր Մալիք-Շահը, ինչպես ասվեց, ըստ իբն ալ-Ասիրի, Աբու-լ Ֆիդայի, Աբու-լ Ֆարաջի, Դաֆֆարիի և այլ հեղինակների 597/1201 թ. ձերբակալվել է Ռումի սելջուկյան սուլթան, Ռուքն ադ-դին Սուլայմանի կողմից, որը նրա տիրույթները հանձնել է իր եղբայր Մուղիս ադ-դին Թուղրիլ-Շահին՝ Երզնկայի և Կամախի տեր Ֆախր ադ-դին Բահրամ-Շահի հետ Վրաստանի դեմ արշավելու ժամանակ:

Թե ամիր Մալիք-Շահը կամ Ալա՝ ադ-դինը ե՞րբ է անցել իշխանության գլուխ, դժվար է ասել, այդ մասին ոչ մի տեղեկություն չունենք, բայց ԺԲ դարի հեղինակ Իմադ ադ-դին ալ-Իսֆահանիի և իբն Վասիլի տեղեկությունների համաձայն ԺԲ դ. 90-ական թթ. Կարինում իշխում էր ոչ թե Ալա՝ ադ-դին Մալիք-շահը, այլ Իդզ ադ-դին Սալդուխի դուստր Մամա Խաթունը: Իմադ ադ-դին ալ-Իսֆահանին վկայում է, որ երբ ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Թակի ադ-դին՝ Ումար իբն Շահնշահ իբն Այյուբը 587/1191 թ. ռամադան ամսին սկսեց հարձակումը Խաթի տեր Բեգ Թեմուրի դեմ, նրան պարտության մատնելուց հետո, շարժվե- Մանազկերտի վրա և սկսեց քաղաքը պաշարել, այնտեղ նրան Արզան ալ-Ռումից օգնության հասան Սալդուկի դուստր իշխանուհի Մամա Խաթունի զորքերը: Թակի ադ-դին՝ Ումարը մահացավ Մանազկերտի պաշարման ժամանակ⁷³:

Դժվար չէ կռահել, որ 587/1191 թ. Կարինում իշխող Մամա Խաթունը թշնամական հարաբերությունների մեջ էր Խաթի տեր Բեգ-Թեմուրի հետ, այդ իսկ պատճառով նա հանդես էր գալիս Այյուբյան տիրակալ Թակի ադ-դին Ումարի կողմից, որը հատուկ ծրագրեր էր մշակել Հարավ-արևմտյան Հայաստանի շրջանները նվաճելու համար: Բացի դրանից, այս հաղորդումը մեզ օգնում է պատասխանելու այն առեղծվածային հարցին, թե ումն է պատկանում Դերջանի Մամա Խաթուն գյուղում մինչև օրս կանգնած ճարտարապետական նշանավոր դամբարանը և քարավանատունը⁷⁴: Ճարտարապետ Պ. Պարուշյանի կարծիքով, Մամա Խաթունի դամբարանի նախագիծը տրված է Անիի է դարի դպրոցը՝ շարունակող հուշարձանների ավանդույթներով և մահմեդական ճարտարապետությունում իր տեսակի մեջ եզակի այս շքեղ կոթողի ստեղծագործական սկզբունքների կապը հայ ճարտարապետության հետ հանդիսանում է մահմեդականություն ընդունած խաթցի ճարտարապետի ներբորեն ծածկված նպատակը⁷⁵:

Մամա Խաթունի գործունեության մասին շատ քիչ բան է հայտնի։ Մենք չգիտենք, թե նա երբ է անցել իշխանության գլուխ։ Կարելի է ենթադրել, որ իշխել է իր եղբայր մալիք Մուհամմադից հետո։ Նրա մասին մեզ է հասել նաև մի վկայություն ԺԲ դ. հեղինակ Իբն Վասիլի միջոցով։ Ըստ նրա, 597/1200—1201 թթ. Կարինի Մամա Խաթուն իշխանուհին Այուբյան տիրակալ Ալ-Մալիք Ադիլից խնդրում է մի ազդեցիկ ամուսին գտնել իր երկիրը կառավարելու և նրա հետ ամուսնանալու համար։ Վերջինս Նաբլուսի տեր՝ Ֆարիս ադ-դին Մայմունին խորհուրդ է տալիս ամուսնանալ Կարինի իշխանուհու հետ։ Սակայն, երբ Ֆարիս ադ-դին Մայմունը դալիս է Կարին, պարզվում է, որ նա դատված և բանտարկված է⁷⁶։ Թեև արաբ հեղինակը չի հաղորդում նրա բանտարկության պատճառների մասին, սակայն պետք է ենթադրել, որ իշխանուհու հակառակորդները իրենց ձեռքն էին վերցրել իշխանությունը, մանավանդ, որ նա ցանկանում էր այլ երկրից կառավարիչ հրավիրել և իշխանությունը իր ձեռքում կենտրոնացնել։ Մեր կարծիքով նա հեռացվել է գահից նույն իշխող դինաստիայի այլ անդամների կողմից հենց 1200 թ., քանի որ Իբն ալ-Ասիրի հաղորդման համաձայն 1201 թ. վականի հունիս-հուլիս ամսին քաղաքում արդեն իշխում էր մալիք Մուհամմադի որդի՝ Մալիք-Շահը, որը, ինչպես ասվեց, բանտարկվեց սելջուկյան սուլթան Ռուքն ադ-դին Սուլեյմանի կողմից և Կարինի իշխանությունը հանձնվեց Մուլիս ադ-դին Թուլրիլ-Շահին։

Սալղուխյանների մասին այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել պատմողական աղբյուրներում։ Արդյոք իշխել են Սալղուխյանները 597/1201 թվականի Ռուքն ադ-դինի հայտնի արշավանքից հետո, այդ մասին աղբյուրները լռում են, սակայն Մժնկեբտի աղաբերեն արձանագրությունում նշված է, որ Սալղուխյան իշխաններից մեկը՝ Աբու Մանսուր Արդլին Բասաթ Իբն Մուհամմադ Իբն Սալղուկ Իբն Ալի Իբն Աբու-լ Կասիմ անունով իշխել է Մժնկեբտում (Բասեն) 630/1233 թ.։

Արձանագրությունը տալիս է նաև Աբու Մանսուր Արդլին Բասաթի մի ճոխ տիտղոսաշարք։ Եթե ընդունենք, որ Սալղուխյան իշխանը գոյատևել և իշխել է մինչև 30-ական թթ., ապա նա պետք է ընդունած լիներ Ռումի սելջուկների գերակայությունը։ Քաղաքական տեսակետից թվում էր, թե այս վիմագրում պետք է Սալղուխյան իշխանը արտացոլեր Ռումի սելջուկյան սուլթանների վեհապետությունը կամ գերիշխանությունը։ Սակայն այդ մասին չի ակնարկում վերոհիշյալ վիմագիրը։ Կարելի է ենթադրել, որ Արդլին Բասաթը եղել է սովորական

ավատատեր-իշխան, Հայտնի է, որ ԺԳ դարի առաջին քառորդում Բարձր Հայքում և մասնավորապես Կարինում, Բաբերդում և մոտակա գավառներում իշխում էր Կիլիշ-Արսլան Բ-ի որդի Մուղիս-ադ-դին Թուղրիլ-Շահը։ Այդ մասին վկայում են Բաբերդի պարիսպների արաբերեն շինարարական յոթ արձանագրությունները (610/1213 թ.)⁷⁷։

Համաձայն Իբն-ալ-Ասիրի Մուղիս ադ-դին Թուղրիլ-Շահը մահացել է 622/1225 թ.⁷⁸, որից հետո իշխանությունը անցել է նրա որդի՝ Ռուքն ադ-դին Ջահան-Շահի ձեռքը, սակայն վերջինս երկար չի իշխել։ Նույն արաբ հեղինակը վկայում է, որ Խլաթի պաշարման ժամանակ Ջալալ ադ-դին խորեզմ-Շահի կողմից, Կարնո տերը, որը հանդես էր գալիս որպես խորեզմ-Շահի դաշնակից, և ռազմական օգնություն էր ցույց տալիս նրան, գերի ընկավ Ռումի սելջուկյան սուլթան Ալա՝ ադ-դին Կայ-Կուբադի ձեռքը։ Բռնագրավեց նրա տիրույթները և ամբողջ ունեցվածքը⁷⁹։

Այսպիսով, ի մի բերելով քննության արդյունքները, պետք է նշել, որ պատմողական աղբյուրներից բացի, Հայաստանում պահպանված արաբերեն վիմագիր արձանագրությունները հավաստի տեղեկություններ են հաղորդում և բովանդակում այնպիսի փաստեր, որոնք թույլ են տալիս լրացնել պատմողական աղբյուրների բացը, որոշակի հըշտումներ անել։ Սալղուխյանների ժամանակագրության և տոհմաբանության մեջ, ճշտել նրանց տիրույթների սահմանները, ինչպես նաև վեր հանել նրանց քաղաքական պատմությունը։

Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի հիման վրա կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացություններին։

1. Սալղուխյանների ամիրությունը կազմավորվել է մեծ սելջուկյան տիրակալների (սուլթանների) իշխանության թուլացման շրջանում, երբ աշխարհակալության ներսում ժայր առան մի քանի մանր պետական ավատատիրական կազմավորումներ (օրինակ Մանգուշականների, Դանիշմենդյանների, Արտուխյանների ամիրությունները) մոտավորապես ԺԱ դարի 80-ական թվականներին։

2. Սալղուխյան իշխանության հիմնադիրը—արաբական վիմագրերից հայտնի Աբու-լ Կասիմ կամ պատմողական աղբյուրների տոհմապետ Սալտուկն (Սալղուխն) է։

3. Սալղուխյան ամիրությունը քաղաքական ասպարեզ է իջել ամիր Ալիի կամ Դիա՝ ադ-դին Ղազիի օրոք և հզորության գագաթնակետին հասել Իզզ ադ-դին Սալղուխի (Բ) օրոք։ Այս տիրակալի ժամանակ

Կարիմի Սալորուխան իշխանների տոհմանադր (ԺԲ դար) և ժամանակագրությունը:

Աբու-լ Կասիմ Սալտուկ (Սալտուկ) Ա

Դիա ադ-դին Ղազի (=ամիր Ալի)

Իզզ ադ-դին Սալտուկ (Բ)

Մամա Խաթուն (1191—1201 թթ.)	Շահ-Բանուան (Խյաթի տեր Շահ-Արման Սուլթան 2-րդի կինը)	Նամիր ադ-դին 1168—1190 (")	Աբու-լ Ֆաթ Մուհամմադ	զուսուր
			Աբու-լ Ֆաթի զուսուր (Մալաթիալի և Սերաս- տիալի Դանիշմենդյան տիրակալ Զու-լ-Նունի կինը)	զուսուր (Արզանի տեր, Ֆախր-ադ-դին Դաուաթ-Շահի կինը 1155 թ.)

Աբու Մանսուր Արդին Բասաթ Ալա' ադ-դին Մալիք-Շահ Մուզաֆֆար ադ-դին

իշխած ամիրների ժամանակագրություն՝

1. Աբու-լ Կասիմ Սալտուկ Ա (Սալտուկ), ժԱ դարի 80—90-ական թթ.
1100—1132 թթ.
2. Դիա ադ-դին Ղազի (=ամիր Ալի)
1132—1168 թթ.
3. Իզզ ադ-դին Սալտուկ Բ
1168—1190 թթ. (ժոտավորապես)
4. Նամիր ադ-դին Մուհամմադ (Աբու-լ Ֆաթի)
1190—1201 թթ. (ժոտավորապես)
5. Մամա Խաթուն իշխանուհի
1201 թ. (մի քանի ամիս)
6. Ալա ադ-դին Մալիք-Շահ
7. Աբու-Մանսուր Արդին Բասաթ 1233 թ.
(ՄԺՖԿԵՐՈՒՄ սովորական ավատատեր)

Սալղուխյան ամիրությունը ձեռք է բերել պետական կազմավորման բոլոր առանձնահատկությունները (դրամներ, տիտղոսներ, տարածք), թեև քաղաքական տեսակետից ընդունում էր մեծ սելջուկների ձևական գերակայությունը:

4. Մալիք Մուհամմադի, Մամա հաթունի, ապա Մալիք-Շահի օրոք Սալղուխյան իշխանների հոռոթությունը նվազում է, և նրանք դառնում են մեծ սելջուկների, ապա Ռումի սելջուկների և Ելտկուզյանների յուրատեսակ ստորականեր:

5. Մամա հաթունի օրոք ծայր առած երկպառակություններն ավելի են սրվում և բորբոքվում ԺԲ դարի 30-ական թթ. իշխող դինաստիայի տարբեր խմբավորումների միջև: Այս մրցապայքարը ավարտվում է ամիրության կործանմամբ Ռումի սելջուկյան սուլթան Ռուքն ադ-դին Սուլայմանի կողմից՝ 1201 թ.:

6. Սալղուխյան տոհմի վերջին հայտնի ամիրը՝ Արու Մանսուր Արդին Բասաթը, իշխել է Մժնկերտի շրջանում մինչև ԺԳ դարի 30-ական թվականները:

А. ХАЧАТРЯН

ХРОНОЛОГИЯ И ГЕНЕАЛОГИЯ САЛДУХИДОВ КАРИНА ПО ДАННЫМ АРАБСКИХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

Рассмотрение данных арабских надписей из Карина, Карса, Мжикерта и Арцке (Адил-Джеваза) в сопоставлении со сведениями нарративных источников позволяет сделать некоторые новые выводы по вопросам хронологии и генеалогии династии Салдухидов.

1. Княжество Салдухидов Карина образовалось примерно в 80-х годах XI в. Ее основоположником, очевидно, был эмир Абу-л-Касим, которого следует отождествить с родоначальником Салдуком (Салдух I).

2. Эмира Дийа ад-дина Гази арабской надписи каринской башни следует идентифицировать с эмиром Али (1100—1131—1132 гг.).

3. При Изз ад-дине Салдухе II (1132—1168 гг.) во владения салдухидского княжества входил еще Вананд (Карсский район) и северо-западные районы Ванского озера.

4. Начиная с малика Мухаммада, салдухидские правители Карина стали формальными вассалами Великих сельджукидов и Румийских сельджукидских султанов.

5. После малика Мухаммада правила его сестра Мама Хатун дочь Салдуха (примерно в 1190—1200 гг.).

6. Эмира Малик-шаха нарративных источников следует идентифицировать с Ала ад-дином Салтуки, правившим в Карине в 597—1901—1202 г.

7. Последним представителем рода Салдухидов Карина был эмир Абу Мансур Аргин Басат ибн Мухаммад, упомянутый в арабской надписи Мжикертской крепости 630/1233 г.

8. Кроме Карина, во владения салдухидского княжества входили Карс-Вананд, Баберд, Басен, а также северные районы Ванского озера.

ՄԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 M. Defremery, Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale,— J. A. juiln, ser. IV, t. XIII, Paris, 1849, p. 491—498.

2 E. de Zambaur, Manuel de géographie et de chronologie pour l'histoire de l'islam, Berlin, 1955. (այսուհետև՝ Zambaur) p. 145.

3 A. A. Beygu, Erzurum Tarihi, anıtları, kitabeleri, Istanbul, 1936, s. 16—41, 85—97 (այսուհետև՝ Beygu, Erzurum).

4 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, trans. from french by Jones-Williams London, 1968, p. 106—107.

5 F. Sumer, Saltuklular, — „Selcuklu Arastirmalari Dergisi“, III, Istanbul, 1971, (այսուհետև՝ Sumer, Saltuklular), s. 391—432.

6. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 490—491, 463.

7 M. Belin, Voyage de Paris à Erzurum,—JA, ser. IV, t. XIX, avril, Par 1852, p. 373—374, Repertoire chronologique d'épigraphie arabe, t. IX, publiée sous la direction d'Et. Combe, de J. Sauvaget, et de G. Wiet, le Caire, 1937, p. 1—2 (No 3202 այսուհետև՝ RCEA), Beygu, Erzurum, s. 94—95, Sumer, Saltuklular, s. 402.

Վերահիշյալ ամիրի տիտղոսների վերծանման հարցում մասնագետներն առաջարկում են տարբեր ընթերցումներ: Վիմագրի հնագույն հրատարակող Մ. Բելինը ոչ միայն տալիս է արձանագրության արաբերեն վերծանությունը և ֆրանսերեն թարգմանությունը, այլև բերում է վիմագրի մի զծանկար-պատճեն, որը, ի միջի այլոց, վիմագրի մասին պահպանվող միակ իրական վկայությունն է (տե՛ս Belin, Voyage, p. 373—374): Այստեղ նա տիտղոսաշարքում կարդում է՝ المظفر بيك «ալ-Մուզաֆֆար-բեկ»: Սակայն մյուս վիմագրագետներն այդ ընթերցման փոխարեն առաջարկում են الب ظفرليبيك «Ալֆ-Թուլրիլ-բեկը» տարբեր ընթերցումը (տե՛ս Beygu, Erzurum, s. 95 Sumer, Saltuklular, s. 402, RCEA, IX, p. 1—2, I. Konyali, Erzurum Tariht, cilt 2, Istanbul, 1960, s. 137). Բացի դրանից, տիտղոսի այս բաղադրամասը Ա. Բեյգուն, Ա. Թեյհիզը և Նուսրեթը ընկալում էին որպես անձնանուն (տե՛ս Ա. Բեյգու, նշվ. աշխ., էջ 94—95), իսկ غازی بن «Ղազի բեն» անվան փոխարեն Նուսրեթը և Բեյգուն

սխալմամբ առաջարկում են կարգալ **عامة المدن** «հմադ ադ-դին» (տե՛ս Բեյզաւ, նշվ. աշխ., էջ 94—95): նորագույն մասնագետներից Ի. Կոնյալին, որից հետո նաև Ֆ. Սումեկը տալիս են վերոհիշյալ տիտղոսի և անվան ճիշտ տարբերակը, որը համընկնում է 510/1116 թ. արարերին հիշատակարանում պահպանված այս ամիրի տիտղոսների հետ:

8 M. F. Kirzioğlu, Kars Tarihi, cilt. I. İstanbul, 1953, s. 389 (այսուհետև՝ Kars Tarihi, I), RCEA, IX, p. 43 (No 3265). Վիմագրի արարերն են բնագիրը բերված է Ժե դարի ճանապարհորդ էվլիա Չելեբիի մոտ, որից հետո այն առանց թվականի հրատարակվել է Մ. Կիրզիօղլու և «Արարական վիմագրության ժամանակագրական դիվանում»: Սակայն իրականում վիմագիրն ունեցել է թվական և հայտնաբերվել է Կարսի բերդի վերանորոգման ժամանակ 987/1579—1580 թթ. լալա Սուլթաֆա-փաշայի կողմից, որը նույնպես բերդի նորոգման մասին երկնեզվյա (արարերն են-օսմաններն) վիմագիր է փորագրել տվել ջալի գրությունամբ: Բայց թուրք մատենագիրները վերջին երկնեզվյա վիմագրի տեքստը մեջբերելու փոխարեն, տալիս են ԺԲ դ. վիմագիրը: Բարեբախտությամբ այս վիմագրի ամբողջական տեքստը թվականով հանդերձ պահպանել է ԺԶ դարի հեղինակ Իրաֆահմ Փելեհին, որի վկայության միջոցով մենք վերականգնում ենք վիմագրի նախկին թվականը: Թուրքական աղբյուրների հայ թարգմանիչ Ա. Խ. Սաֆրաստյանը սխալ է տառադարձել վիմագրում հիշատակվող Կարսի Քարամ ադ-դին ամիրի դստեր անունը և Կարինի Իզդ ադ-դին իշխանին վերաբերող հատվածը: Այսպես, **آيداد** «թող աստված պաշտպանի» հայտնի վիմագրային բանաձևը դարձել է վերոհիշյալ ամիրի անվան մասնիկ և տառադարձված է «Իյզուլլահ» (Մելիք Իզդդդին Իյզուլլահի իշխանության օրոք), իսկ Կարսի կառավարչի դստեր անունը՝ «Թաջ ուն-նիսա» վերածվել է «Բենդեյի-Քերիմեզդին» անհասկանալի անվան (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ., էվլիա Չելեբի, թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 116 (տողատակ), հմմտ. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմանություն բնագրից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տեղեկատվական բառարանով և հավելվածով կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյանը, հ. Ա., Երևան, 1961, էջ 44): Ըստ վիմագրի, Կարսի կառավարչի անունն է Քարամ ադ-դին, իսկ նրա դստեր անունը՝ Թաջ ուն-նիսա: Վերջապես Կարինի տիրոջ անունը՝ Իզդ ադ-դին, իսկ հաջորդող **آيداد** արտահայտությունը սխալ է ընկալվել օսմաներին թարգմանի կողմից: Իրականում դա հայտնի վիմագրային, բանաձևային բարեմաղթանք է և առնչվում է բնագրի հաջորդ **دولت** «երա պետություն» բառի հետ:

9 Kars Tarihi, I, s. 389.

10 Մաղկավոր քուֆիով այս վիմագիրը փորագրված է Արծկեի բերդի հյուսիսային պարսպի վրա և եզոձված է սկզբնամասում ու վերջնամասում պարսպի մասնակի փլուման հետևանքով: Վիմագիրը լուսանկարել է Հ. Ա. Օրբելին 1911 թ. (տե՛ս И. А. Орбелн, Предварительный отчет.—Избранные труды, Ереван, 1963, с. 188—189, 195): Այդ լուսանկարը սիրով մեզ է տրամադրել իրանագետ Լ. Տ. Գյուլզալյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը: Վերոհիշյալ տեքստը Հ. Օրբելու լուսանկարի հիման վրա փաստորեն առաջին անգամ է հրատարակվում: Այս վիմագիրը գրավել է նաև թուրքագետ Ա. Քեմալիի ուշադրությունը: Վերջինս, հավանաբար վիմագրի բարձր տեղադրության պատճառով, չի անդրադառնում նրա վերծանու-

Բյանը, բայց հրապարակում է նրա մի անհաշու լուսանկարը (տե՛ս A. Kemali, Ahlat tabeleri Istanbul, 1932, s. 63 (sek. 6).

11 Թուրքագետ Ֆ. Սումերը ենթադրում է, որ Կարինի «Ուլու-Ջամի» մզկիթի՝ մեզ հասած արձանագրությունը հանդիսանում է նախնական ընդարձակ բնագրի համառոտված և խմբագրված տարբերակ, որը իրագործվել է ալիլի ուշ (տե՛ս Sumer, Saltukular, s. 331). Նախնական բնագրի կրճատման կամ խմբագրման օգտին է խոսում նաև անգլիացի հայտնի ճանապարհորդ Լինչի հետևյալ վկայությունը. «Ինձ ցույց տվեցին այս մզկիթին պատկանող մի փաստաթուղթ, որը վկայում է մզկիթի կառուցման մասին սուլթան և հոգևոր առաջնորդ Մահմեդ ալ-Ֆաթիհի կողմից 575 (1179—1180) թվականին (տե՛ս Linch, Armenia. Travels and studies, vol. 2, London, 1901, p. 21; X. Линч, Армения, Путевые очерки и этюды, перевод с англ. Е. Джунковской, т. 2. Тифлис, 1910, с. 271) Անգլիացի հեղինակի խոսքերից կարելի է կռահել, որ «հին փաստաթուղթը» վերաբերում է մզկիթի հիմնադրման և նրա օգտին վակֆային ունեցվածքների կամ տիրույթների փոխանցելու ակտին, ընկնելի մեջընթացում վկայությունը ճիշտ է, ապա պետք է նշել, որ այդ փաստաթղթի մեջ նույնպես կեղծված կետեր կան, քանի որ վերահիշյալ մզկիթի կառուցողը, ըստ պահպանված համառոտ բնագրի, ոչ թե օսմանյան սուլթան Մահմեդ ալ-Ֆաթիհն է, ինչպես վկայում է անգլիացի հեղինակը, այլ Աբու-լ Ֆաթի Մուհամմադ իբն Սալ-դուկը, որը Կարինում իշխել է ԺԲ դարի 70-ական թվականներին (տե՛ս Zambaur, p. 145): Այստեղ, Աբու-լ Ֆաթի Մուհամմադ անունը փոխարինված է Մահմեդ ալ-Ֆաթիհ անունով, ընկնելի վկայությունը ճիշտ է, ապա Սալդուխյան տիրակալի անունը մտացածին փոխարինվել է Օսմանյան հայտնի սուլթանի անունով, պահպանելով նախկին 575/1179—1180 թվականը:

12 Ա. Բեյզուն և եվրոպացի վիճագրագետները اغبين بسان «Արդին Բասաթ», ընթերցման փոխարեն տալիս են ملك شاش Մալիթ Շահ տարբերությունը (տե՛ս Erzurum, s. 38, RCEA, IX, p. 209 (No 3498). Իսկ Թուրքագետ Մ. Կիրդիօղլուն տալիս է على شاش «Երեն Ալի-Շահ» տարբերակը (տե՛ս Kars Tarihi, s. 392). Մենք փորձել ենք ստուգել վերահիշյալ տարբերությունները Ա. Բեյզուի մոտ հրատարակված և պահպանված միակ լուսանկարի օգնությամբ, սակայն անհաշու լուսանկարը թույլ չի տալիս ստուգել այն Այդ իսկ պատճառով ստիպված ընդունել ենք նորագույն հետազոտող Ի. Կոնյալիի «Արդին Բասաթ» տարբերակը (տե՛ս Konyali, Erzurum Tarihi, s. 511)

13 Այս վիճագրի թվականի շուրջ կան հակասական կարծիքներ: Թուրքագետ Ֆ. Սումերը գտնում է, որ Ի. Կոնյալիի առաջարկած 630/1233 թ. հավատ չի ներշնչում, քանի որ Կարինի շրջանում այդ ժամանակ իշխում էին Ռումի սելջուկյան սուլթանները և Արդին Բասաթը պետք է իշխած լինի ԺԲ դարի վերջերին (տե՛ս Sumer, Saltukular, s. 524). Ա. Բեյզուն և նրա հետքերով եվրոպացի վիճագրագետները կարդում են ثلاث ارب وستمائة «հինգ հարյուր իննսուն երեք» (1197) տարեթիվը (տե՛ս Beygu, Erzurum, s. 38, RCEA, p. 209 IX, Kars Tarihi, s. 392) Մ. Կիրդիօղլուն ընդունում է ارب وستمائة վեցհարյուր չորս (1207—1208) տարեթիվը: Այս տարբերությունների ճշտությունը ստուգելու համար հարկավոր են նոր լուսանկարներ, իսկ քարը, որի վրա փորագրված է եղել վիճագիրը, այսօր կորցրել է իր նախնական վիճակը և խիստ եղծված է: Մենք պայմանականորեն ընդունում ենք Ի. Կոնյալիի ընթերցումը:

14 Սալդուխյան տոհմի կամ իշխանության անվանումը տարբեր գրություններ է պահպանվել: Արաբական աղբյուրները տալիս են *صليق* (սալդու), *سليق* (սիհու), *سليق* (դալու) ձևերը, Հայաստանի արաբներին վիճազորում *سليق* գրություններ է: Մեր կարծիքով *سليق* «Սալտուկ» տարբերակը իրականությանն ավելի մոտ է: Հայկական աղբյուրներում այս անունն արձանագրված է երկու ձևով՝ Սալդուխ և Սալտուխ: Վրացական աղբյուրների գրությունը ավելի մոտ է հայկականին և կարելի է տառադարձել «Սալդուխ», «Սալտուխ»:

Ելրուպական և Թուրքագիտական գրականության մեջ տարածված է «Սալտուկ» ձևը: Մենք հետևում ենք հայագիտական գրականության մեջ ընդունված «Սալդուխ» գրությանը և օգտագործում այն թե՛ ամբողջ տոհմի և թե՛ ժր դարի կենսերին իշխող Իզդ-ադ-դին Սալդուխ (կամ Սալդուկ) իշխանի համար: Վերջին իշխանին տոհմապետ նույնանուն իշխանից տարբերելու համար տոհմապետի անվան համար պայմանականորեն ընդունել ենք Սալտուկ գրությունը:

15 «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 11: «Արաբական աղբյուրներ», Բ: Իբն ալ-Ասիր, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981 (այսուհետև՝ Իբն ալ-Ասիր). էջ 233: Հմմտ. Ibn el-Athiri, *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. C. J. Tornberg, vol. X. Upsaliae, Lugduni Batavorum, 1870 (այսուհետև՝ Ibn el-Athiri), p. 247a.

16 Ֆ. Սումերը այս հիշատակարանը բաղել է Ստամբուլի Ֆաթիհի անվան գրադարանում պահվող ձեռագրից: Մենք հղում ենք ըստ նրա վկայակոչության և բերված արաբերեն բնագրի (տե՛ս նշված աշխ., էջ 602):

17 Konyali, Erzurum Tarihi, s. 511, Sumer, Saltuklular, s. 425.

18 Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après d'Ibn Bibi, texte persane publiée d'après M. Th. Houtsma, vol. IV, Leide, 1902, p. 2, 21: Հմմտ. Zambaur, p. 145.

19 Zambaur, p. 146; Հմմտ. К. Э. Босворт, Мусульманские династии, Справочник по хронологии и генеалогии, перев. с английского и примечания П. А. Грязневича, М., 1971 (այսուհետև՝ Босворт), с. 181.

20 А. А. Хачатрян, Нижнетаалинская арабская надпись 570/1174 г. *ԳԲՀ*, 1979, № 4, с. 195—196.

21 Zambaur, p. 145.

22 Sumer, Saltuklular, s. 401—402.

23 Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 71—72: Ս. Էփրեկյան, Բնաշխարհիկ նկարագրող բառարան, հ. 2, գիրք Ա, Վենետիկ, 1907, էջ 314: Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդեր, Վենետիկ, 1970, էջ 8:

24 Beygu, Erzurum, s. 94. Հմմտ. RCEA, IX, p. 1—2 (No 3202).

25 Sumer, Saltuklular, s. 406 (No 25).

26 Այս վկայությունը բերված է ըստ Ֆ. Սումերի Վերջինս օգտվել է Ֆարիկիի պատմության ստամբուլյան ձեռագրից (տե՛ս նշված աշխ., էջ 408):

27 V. Minorsky, *Studies in caucasian history*. London, 1953, p. 83.

28 Sumer, Saltuklular, s. 408.

29 Beygu, Erzurum, s. 36, I. Kafesoglu, Sultan Meliksah devrinde, Istanbul, 1953, s. 114, Kars Tarihi, I, s. 373; Gabriel, *Monuments*, II, 169—170; Zambaur, p. 145.

30 F. Sumer, *Malazgird savasina katilan turk beyleri*, — „Selçuklu Araştırmalar Dergisi“, c. IV, İstanbul, 1979, s. 20⁵, 207.

31 H. Inalcik, *Erzurum*, EI, N.E., vol. 2, Leiden-London, 1965, p. 712. Իսթանբուլ, Հայաստանի և սելջուկները, էջ 177, 200; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 463, 490.

32 W. Barthold, (C. Heywood), *Kars*, EI, N.E., vol. IV, Leiden-Paris, 1978, p. 697; C. E. Bosworth, *The Political and Dynastic history of the Iran World* (A. D. 1000—1217), — „The Cambridge history of Iran“, vol. 5, London, 1968, p. 95.

33 Картлис цховреба (История Грузии), грузинский текст, т. I, Тбилиси, 1955 (այսուհետև՝ Картлис цховреба, I), с. 319; Հմմտ. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, p. 346.

34 Քարթլիս Ճիողրերայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանության վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը, ուսումնասիրությամբ և բառարանով, լույս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն, Բեթլիսի, 1953 (այսուհետև՝ Քարթլիս Ճիողրերա), էջ 235; Հմմտ. Համառոտ պատմություն վրաց ընծայեալ Զուանդիրի պատմիչի, Վենետիկ, 1884 (այսուհետև՝ Զուանդիր), էջ 114—115: Addition et éclaircissement à l'histoire de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de I—C par M. Brosset, St-g, 1851 (այսուհետև՝ Addition et éclaircissement), p. 56.

35 M. H. Inanc, *Turkile Tarihi selçuklular devri*, I, Anadolunun fethi, İstanbul, 1944, s. 111—112. I. Kafesoglu, *Sultan Meliksah devrinde*, İstanbul, 1953, s. 114. *Kars Tarihi*, I, s. 374. Н. Н. Шенгелия, *Сельджуки и Грузия в XI в.*, Тбилиси, 1968, с. 308—309 (на груз. яз., рез ме на русс. яз.). Հայադիտական գրականության մեջ տարածում է ստացել այն տեսակետը, թե 1080 թ. ղեպի Վրաստան արշավանքի հրամանատար Ահմադը այդ արշավանքին մասնակից ամիր Բուժդուրն (Բուժդուշն) է, որի անունը պահպանվել է վրաց աղբյուրի ժԲ դարի հայերեն թարգմանության մեջ (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այլարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 84, Հմմտ. Կրպե, Կարս քաղաք, Մոսկուա, 1893, էջ 9: Ս. Էփրիկյան, Բնաշխարհիկ նկարագրող բառարան, հ. 2, գիրք Ա, Վենետիկ, 1907, էջ 346):

36 Beygu, *Erzurum*, s. 40, M. Kirzioglu, *Kars tarihi*, I, İstanbul, 1955, s. 375.

37 Սումերը այս վկայությունը քաղել է Ստամբուլի Ֆաթիհի անվան գրադարանի ձեռագրից (տե՛ս Սումեր, նշված աշխ., էջ 396, ծան. 10):

38 W. Barthold, C. Heywood, *Kars*, p. 697. M. Kirzioglu, *Kars*, IA, cilt 6. İstanbul, 1967, s. 360—361.

39 Իբն Էթա-Ասիր. էջ 237, Հմմտ. Ibn el-Athir. XI. p. 126.

40 Sumer, *Saituklular*, s. 411.

41 Ibn al-Adim, *Bugyat al-talab fi tarih Halat*, yatinlagan: A. Sevim, Ankara, 1976 (այսուհետև՝ Ibn al-Adim), s. 298.

42 Խլաթի տեր Շահ-Արմեն Սուքման Բ-ի կնոջ մասին ուսումնասիրողները կարծիք են կազմել հիմնականում հայ հեղինակների կամ Իբն ալ-Ասիրի հաղորդումներից: Իշխում է այն կարծիքը, որ նա եղել է Կարինի Սալդուխյան տիրակալ Իզդ ադ-դին Սալդուխի քույրը՝ Շահ Բանու (կամ Բանուար) անունով (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 490, Մանանդյան, հ. 9, էջ 113 (ծան. 1), 2. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ժԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Կրեան, 1980 (այսուհետև՝ Մարգարյան, Մի քանի հարցեր), էջ 98 (ծան. 52): Այս թյուր կար-

ձիւրը առաջացել է Իրն ալ-Ասիրի այն հաղորդման հետեանքով, որի համաձայն իւլաթի Շահ-Արմին Սուրման Բ-ի կինը՝ Շահ Բանուար անունով, եղել է Իզզ ադ-դին Սալդուխի քույրը (տե՛ս Ibn el-Athir, iX, p. 185. Հմմտ. Իրն ալ-Ասիր, էջ 259—260): Այս ազգակցութեան հարցում սխալ պատկերացում են ունեցել նաև միջնադարյան հայ պատմիչները, Ըստ Վարդան պատմիչի և մի մանր ժամանակագրութեան Սալդուխն է դարձել Շահ-Արմինի փեսան (տե՛ս Վարդան, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 124: Հմմտ. Մանր ժամանակագրութիւններ, կաղնեց Վ. Հակոբյան, մաս 2, Երևան, 1956, էջ 164 (ծան. 77) և ոչ թե հակառակը: իւլաթի իշխանուհու անունը ոչ թե Շահ Բանուար է, ինչպես հաղորդում է Իրն ալ-Ասիրը, այլ Շահ Բանուան: Նա եղել է ոչ թե Սալդուխի քույրը, այլ Նրա աղջիկը: Այս հշտրտումը մենք առաջարկում ենք Շահ Արմինների արքունիքում ծառայող ամիր Ասադ Իրն Ամմարի հուշագրութեան հիման վրա, որը նա թողել է իշխանուհու պալատում 563/1167—68 թթ. եղած ժամանակ: Այդ վկայութիւնը մեզ է հասել ժԲ դարի արաբ հեղինակ Իրն ալ-Ադիմի միջոցով (տե՛ս Ibn al-Adim, s. 298):

43 ԺԲ դարի 50—60-ական թթ. ծավալված պայքարի մասին տե՛ս Minorsky, Studies, p. 87—97, Մարգարյան, Մի քանի հարցեր, էջ 99—122:

44 Տե՛ս Ibn el-Athir, XI, p. 132, Minorsky, Studies, p. 88—89, Ibn al-Qalanisi, History of Damascus 363—555 a. h., edit. with extracts from other histories... by H. F. Amedroz, Leyden, 1908, p. 316, 361.

45 Catalogue of oriental coins in the British Museum, vol. III, the coins of the turkmen houses of Seljook, Urtuk, Zengee ... by S. Lane-Pool, edit. by, Reginald S. Pool, London, 1877 (այսուհետև՝ Catalogue of oriental coins, III), p. 113 (No 306). A. Tevhid, Catalogue des monnaies du Musee Imperial Ottoman, quatrieme partie, Constantinople, 1903 (այսուհետև՝ Tevhid, Catalogue), p. 71. П. Марков, Инвентарный каталог мусульманских монет Эрмитажа, С. Петербург, 1896, с. 403.

46 Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 106—107.

47 Մալաթիայի և Սեբաստիայի Դանիշմենդյան տիրակալ Յադի Արսլանի անվան հիշտ ձևը պահպանվել է Նիքսարի արաբերեն արձանագրութեան մեջ «Յադի-Բասան» ձևով (տե՛ս M. van Berchem, Epigraphie des Danischmendites,—Zeitschrift für Assyriologie, Bd. XXVII, Berlin, 1912, S. 85—87, Босворт, с. 181). ԺԲ դ. հեղինակ Միխայել Ասորու մոտ պահպանվել է Յակուբ-Արսլան ձևով (տե՛ս Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 448: Հմմտ. Chronique de Michel le Syrien, ed. et trad. J. B. Chabot, t. III, Bruxelles, 1963, p. 321). Հայադղատկան գրականութեան մեջ մտել է նաև Ալիբասան աղավաղված ձևը (տե՛ս Մանանդյան, Երկեր, հ. 9, էջ 99—91):

48 Իրն ալ-Ասիր, էջ 261: Հմմտ. Ibn el-Athir, XI, p. 209.

49 Ibn al-Qalanisi, p. 328. Minorsky, Studies, p. 86—87.

50 С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам,—«Научные труды Ереванского госуниверситета», т. 23, Ереван, 1946, с. 399, 413.

51 Beygü, Erzurum, s. 241.

52 Л. Т. Гюзальян, Неизданные написи байбуртской крепости, ВВ, т. VIII, М., 1956, с. 306—330.

53 Minorsky, Studies, p. 96. Sumer, Saltuklular, s. 408, 415. Իզդ աղ դին Սալդուկի գահակալության տարիները մասնագիտական գրականության մեջ լուսարանված չեն։ Դրամագետներ Ս. Լեն-Փուլը, Ա. Թեվիդը և Պ. Մարկովն ընդունում են 1145—1174 թթ. (տե՛ս Lane-Pool, Catalogue, III, p. 113. Tevhid, Catalogue, p. 71. Марков, Каталог, с. 403. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 490)։ Այս թվականները ոչնչով պայմանավորված չեն։ Տոմարան Ե. Ցամբաուրը ընդունում է 1153—1163 թթ. (տե՛ս Zambaur, p. 145)։ Վերջին թվականները հավանաբար արտացոլում են արքա հեղինակների տեղեկությունները այդ թվականների մասին։ Մ. Կիրիլոզուլուն տալիս է 1145—1174 թթ. (տե՛ս Kars Tarlhi, I, s. 374—375)։ Այս թվականներն ականայտ սխալ են, քանի որ 1174 թ. ամիրն արդեն կենդանի չէր։ Պրոֆ. Վ. Մինորսկին նախապես տալիս է 1153—1164, սակայն արքա հեղինակի տվյալներով, այնուհետև, ընդունում 1153—1163 թթ. (տե՛ս Studies, p. 87, 96)։

54 Lane-Pool, Catalogue, III, p. 114 (No 310). Tevhid, Catalogue, p. 72. Марков, Каталог, с. 401.

55 Beygu, Erzurum, s. 40. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 491.

56 Zambaur, p. 226; Босворт, с. 171; Садр ад-дин ал-Хусейни, Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя (зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара ва-л мулук ас-сельджукийя), изд. текста, перев. введение, прим. и прил. З. М. Бунятова М., 1980, с. 154, 241 (прим. 27)։

57 Zambaur, p. 145.

58. «История и восхваление венценосцев», грузинский текст перевел, с предисловием и примечанием снабдил действительный член АН Груз. ССР, проф. К. С. Кекелидзе, Тбилиси, 1954 (այսուհետև՝ «История и восхваление венценосцев»), с. 53—54. Հմմտ. 1. Մելիքոսե-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 11։ Brosset, Histoire, I, p. 432, 260. Վախուշտի Բագրատիոնիի մոտ պահպանված համապատասխան հաղորդման մեջ «Վարինի մոտ տեղի ունեցած Հակատամարտի ժամանակ քաղաքում դտնվել է Նասր էդ-դինն իր երկու եղբայրների հետ» (տե՛ս Մելիքոսե-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Երևան, 1938, էջ 46)։ Հավանաբար Վախուշտիի մոտ պահպանված վկայությունն աղավաղվել է գրիչների մեղքով։ Իրականում այստեղ խոսքը երկու որդիների մասին է, ինչպես այդ մասին վկայում է Թամար Բագուհու պատմիչը։

59 M. Defremery, Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Meridionale JA, 1849, s. IV, t. XIII, Paris, 1849, p. 494. Zambaur, p. 145. Cahen, Pre-ottoman Turkey, p. 108. Sumer, Saltuklular, s. 418.

60 «История и восхваление венценосцев» с. 45. Հմմտ. Еремян, Юрий Боголюбский, с. 413.

61 Zambaur, p. 145.

62 Cahen, Pre-ottoman Turkey, p. 107.

63 Իրն ալ-Ասիրի այս վկայությունից երևում է, որ այն աղավաղված է գրիչների մեղքով։ «Ալ-Մալիք իբն Մուհամմադ իբն Սալդուկի տղա» արտահայտության «տղա» բառը վերաբերում է ոչ թե Սալդուկին, այլ «Մալիքին» և այն ավելացվել է գրիչների կողմից։ Այսպես, ԺԴ դարի արքա հեղինակ Իբն իսլադունի մոտ պահպանվել է «Իբն Մուհամմադ իբն Սալդուկ» (տե՛ս ابن خلدون، كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر, հ. 1, Երևան, 1954, էջ 100)։

(149) (149) «مطبوعة بولاق» 1286 مجلد خامس، ص 149) Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, դուրս են մնացել երկու բառ **ولد الملك** (ալ Մալիքի տղան): Արուսի Ֆարաջի մոտ պահպանվել է «Մալիք Մուհամմադ իբն Սալդուկի տղան» տարբերակը (տե՛ս Barhebraeus, The Chronography of Abul Faradj... Trans. from Syriac by E. A. Wallisbudge, vol. 2, Londres, 1932, p. 426. Այստեղ նույնպես չի պահպանվել երկու բառ՝ «վալադ» և «իբն»:

64 իբն ալ-Ասիր, էջ 280, Հմմտ. Ibn el-Athir, XII, p. 320. Abu-l Faradj, p. 426. Ibn Khaldoun, V, p. 168. Abu-l Feda, IV, p. 192.

65 Ֆ. Սումերը, հիմք ունենալով Գաֆֆարիի մոտ պահպանված համապատասխան տեղեկությունը, Շարաֆ-իսանի جغدى «Ջաղիդաձ» աղավաղված ձևը սրբազրկում է և առաջարկում կարդալ حفيدش — նրա թոռ (տե՛ս Sumer, Saltuklular, s. 428—429).

66 Шараф-хан ибн Шамс ад-дин Бидлисн, Шараф-наме, т. 1, перевод, предисловие, примечания и приложение Е. И. Васильевой, М., 1967, с. 220—221.

67 Սրբազրկումը Ֆ. Սումերինն է (տե՛ս նշված աշխ., էջ 428):

68 Պատմության այս հատվածը բերված է ըստ Սումերի Գաֆֆարիի պատմության իրանական հրատարակության քաղումների (տե՛ս նշված աշխ., էջ 428):

69 Ibn Bibi, El-evamirul-alalye fil umuril-alalye, onsoz ve fihristi hazirliyan A. S. Erzi, I, Tibktbasim, Ankara, 1956, s. 73—74. Հմմտ. Նույնի Histoire des Seldjoucides d'Aste Mineure, v. IV, p. 21—22.

70 Սումեր, նշված աշխ., էջ 423:

71 Zambaur, p. 145.

72 իբն ալ-Ասիր, էջ 280, Հմմտ. Ibn el-Athir, XII, p. 111.

73 Imad ed-din el-Katib el-Isfahani, Conquête de la Syrie et de la Palestine par Salah ed-din, publiée par le comte Carlo de Landberg, vol. I, texte arabe, Leyde-E. J. Brill, 1888, p. 401.

74 Մամա Խաթունի դամբարանի և քարավանատան թվագրման հարցի շուրջ տե՛ս, R. H. Unal, Les monuments Islamiques de la ville d'Erzurum et de sa region,— Bibl. archeologique et historique de l'institut franc d'archeologie d'Istanbul, t. XXII, Paris, 1968, p. 129—142. O. Aslanapa, Turkish art and architecture New York, 1971, p. 140—141. Beygu, Erzurum, s. 258—261.

75 B. Paboujian, Le mausolee de Mama Khatun a Terdjane et les monuments de l'ecol d'Ani, Հայկազեան հայադիտական հանդես, հ. Է(7), Պէյրուս, 1979, էջ 211, Հմմտ. П. Пабуджян. Терджанский мавзолей Мама Хатун и армянская архитектура, II международный симпозиум по армянскому искусству (доклады), Ереван, 1978, с. 7, 9.

76 իբն Վասիլի այս հաղորդումը բերում ենք ըստ Ֆ. Սումերի քաղումների (տե՛ս Սումեր, նշված աշխ., էջ 420):

77 Гюзальян, Неизданные надписи байбуртской крепости, с. 306—330.

78 իբն ալ-Ասիր, էջ 317, Հմմտ. Ibn el-Athir, IX, p. 357. Zambaur, p. 145, note 2.

79 իբն ալ-Ասիր, էջ 339—341, Հմմտ. Ibn el-Athir, XII, p. 320. Zambaur, p. 144, note 5.